

MAJA BOŠKOVIĆ-STULLI
Ulica grada Vukovara 235, Zagreb

BUGARŠTICE

Članak razmatra pjesme dugoga stiha, zvane *bugarštice*, zapisivane od kraja 15. do približno 18. stoljeća najvećim dijelom u Dalmaciji i Boki kotorskoj. Najstariji zapis dolazi od dalmatinskih iseljenika u južnoj Italiji, a tek je nekoliko primjera zapisano ili fragmentarno citirano prema izvođenju u kopnenoj Hrvatskoj. Članak prikazuje historijat zapisivanja i objavljivanja, podrijetlo naziva, povezanost s mediteranskim pjesništvom te s južnoslavenskom povijesnom tematikom. Upućuje na udio pisane literature i glasina o povijesnim događajima. Razmatra mitske, baladne i novelističke motive. Osvrće se kritički na literaturu o *bugaršticama* i na rasprave o njihovu etničkom podrijetlu. Istražuje načine postanka i putove prenošenja, te u toj svezi neke sličnosti s natpisima na *stećcima* (hercegovačkim i bosanskim srednjovjekovnim nadgrobnim natpisima). Prikazuje stih *bugarštice* te povezanost njezina stiha i stila. U *bugarštici* preteže baladni stil unatoč imenima junaka zajedničkim s junačkom epikom. U članku se analizira tema i način izvedbe jedne *bugarštice* zapisane godine 1497. od tzv. *šklavunskih* iseljenika u južnoj Italiji. Imena junaka u *bugaršticama* i u hrvatskoj umjetničkoj književnosti iz približno istoga doba katkada su ista.

Ključne riječi: *bugarštice*, usmena poezija, Dalmacija, stih, stil, povijest i usmena književnost

1.

Bugarštice su zapisivane od konca 15. do približno polovice 18. stoljeća sve, osim nekoliko iznimaka, u srednjoj i južnoj Dalmaciji i Boki kotorskoj. Pjesme pripovjednih sadržaja bliske djelomice nekim likovima i temama deseteračke poezije, no nipošto stilom i ugođajem, ispjevane su u dugim nepravilnim stihovima od trinaest do sedamnaest slogova (ponajviše petnaest).

Izvan Dalmacije i Boke zapisana je *Popevka od Svilojevića* u kopnenom dijelu Hrvatske, kraju gdje se dodiruju štokavski, čakavski i kajkavski jezični oblici (Jagić 1948:225-227; Bošković-Stulli /dalje B.-S./ 1975:32-50). Negdje u nedalekoj odatle sredini "oko Kupe rieke, u okolici

gradova Dubovca, Ozlja i Ribnika" slušao je i Juraj Križanić te fragmentarno zapisao stihove o Marku Kraljeviću i Radisavu Siverincu (Jagić 1876:119). Iz južne Italije dolazi bugarštica iseljenih *Šklavuna*, o kojoj ćemo još govoriti.

Prve tri danas znamenite bugarštice objavila su dvojica hrvatskih pjesnika: Petar Hektorović u *Ribanju* (1568) pjesmu o Kraljeviću Marku i bratu Andrijašu te o Radosavu Siverincu i Vlatku Udinskom, a Juraj Baraković u *Vili Slovinki* (1614) o majci Margariti.

Znanstveno zanimanje za bugarštice počinje u 19. stoljeću. Franc Miklošič objavljuje godine 1851. slučajno nađen zapis *Popevke od Svilojevića* u proznom obliku, ne prepoznavši još metar, a potom publicira prvu vrlo važnu zbirku od trideset bugarštica *Die Volksepik der Kroaten* (1870; više o tome: B.-S. 1975:35-36).

Pojedinačnih tekstova bugarštica, nađenih ponajviše u istim rukopisima koji su poslužili Miklošiču i zatim Bogišiću, objavljeno je u to vrijeme nekoliko. A.F. Giljferding u djelu *Pojezdka po Gercegovine, Bosniji i Staroj Srbiji* (Sankt Peterburg 1859) donosi dvije bugarštice od kojih jednu – s naslovom *Kad se svadio Miloš Kobilović i Vuk Branković* – Bogišić nije unio u svoju knjigu, s namjerom da je objelodani u drugome dijelu – do čega nikad nije došlo (v. Bogišić 1878:126). Istu pjesmu objavljuje Miklošič (1870). Nikola Stokan je u knjizi *Niz bisera jugoslavjanskoga* godine 1863. objavio dvije bugarštice, krivotvorivši neke riječi (Ugri su postali Hrvati, Ugrinin postade Zrinjanin i sl.; v. Jagić 1948:251-252). Bogišić je u publikaciji *Dubrovnik, zabavnik Narodne štionice dubrovačke* za godinu 1868. napisao članak *Najstarija zbirka srpskih narodnih umotvorina*, s jednom bugaršticom.

Iste 1879. godine, već nakon Bogišićeve temeljne zbirke, donose dvojica autora dvije važne bugarštice iz rukopisa 17. stoljeća, što ih je dubrovački pomorac Nikola Ohmućević upisao u svoj prijepis Gundulićeva *Osmana*, a nema ih u Bogišićevoj zbirci. U naslovima njihovih priloga očitovale su se kontroverze, koje su dugo trajale. Armin Pavić (1879) publicira te pjesme u *Radu JAZU* s naslovom *Dvije stare hrvatske narodne pjesme*, a Stojan Novaković u Jagićevu *Archivu* donosi ih kao *Prilog literaturi o staroj srpskoj narodnoj poeziji*. (Novaković 1879a. Objavio je dvanaest pjesama, no ostale nam nisu sada važne.) Početni su stihovi: "Što mi graka postoja u gradu u Kupjenomu" (o smrti despota Vuka) i "Kad se kralju Vladislave na Kosovo otpravljaše" (o kraljevoj pogibiji). Spomenuta bugarštica o despotu Vuku pretiskana je poslije u knjizi Miroslava Pantića *Narodne pesme...* (1964:61-64), a u zbirci Josipa Kekeza *Bugarščice* donose se oba teksta (1978:br. 12 i 39).

Bogišićeva knjiga (1878) do danas je ključno i temeljno djelo o bugaršticama, neovisno o djelomičnim netočnostima i nekim nadiđenim ocjenama. Već davno je ta knjiga gotovo nedostupna, pa je dobro učinjeno objavljivanjem pretiska (2003) sa sažetom, vrlo informativnim pogovorom

Snežane Samardžija. Obećanomu novom kritičkom izdanju iz pera Miroslava Pantića još se nadamo.

Na početku 20. stoljeća izrečena je o Bogišićevoj publikaciji primjedba, koju prenosim prevedenu s ruskoga: "Valja požaliti što je g. Bogišić objavio vukovicom (ćirilicom, B.-S.) pjesme koje je poznavao iz latinicom pisanih rukopisa. Čini nam se čudnim njegovo objašnjenje (predgovor, str. 141) da je to učinjeno radi lingvističke točnosti" (Petrovskij 1901:171).

Uz predgovor od blizu 150 stranica ima 130 pjesama. Osim bugarštica sadrži knjiga i deseteračke tekstove iz zapisa istoga vremena, dijelom s podjednakim sadržajem. Nešto je i drugih žanrova pa, po Bogišićevoj procjeni, u knjizi ima 76 bugarštica. (Ukupan broj svih poznatih bugarštica iznosio bi 85 tekstova prema brojenju Miroslava Pantića: 1988:88).

Bogišić izvješćuje o rukopisima odakle je preuzeo bugarštice. Predočio je jedan dotle slabo zapažen i, da budemo malo patetični, čudesan pjesnički svijet (premda je on sam, kako ćemo vidjeti, slabo cijenio ljepotu tih pjesama). Potanko informira o rukopisima koji su bili izvorom knjige. Prema mjestima gdje se čuvaju nazvao ih je: Dubrovački rukopis u Samostanu male braće u Dubrovniku; Peraški rukopis; dva Zagrebačka rukopisa u knjižnici tadašnje Jugoslavenske akademije.

Najbogatiji izvor bugarštica bio je Dubrovački rukopis i njegove "Popjevke slovinske skupljene g. 1758. u Dubrovniku". No taj rukopis iz 1758. ne sadrži prvobitne izgubljene zapise, nego je njihov kasniji prijepis. Prema Pantiću (1975:362) zbirku je uredio i pjesme prepisao Matijaševićev nećak Ivan Matijašević. Četrnaest prvih popjevaka skupio je "brat Đuro Matei Dubrovčanin (priminu u Rimu g. 1728)". Sljedećih osamnaest "pribavi Jodzo Betondić, vrijedni slovinski spjevalac (koji priminu u Dubrovniku god. 1764)". Đuro Matei (odnosno Matijašević) skupio je ili možda preuzeo starije zapise s kraja 17. ili početka 18. stoljeća. Peraške rukopisne bugarštice nađene su u kući Balovića u Perastu, a deseteračke u obitelji Mazarovića. Predmetom ovih bugarštica većinom su događaji iz Perasta ili se tiču Peraštana, a napisane su rukom svećenika Andrije Balovića ili možda Vicka Balovića, "predsjednika kapitula kotorskoga", koji su neka djela pisali i na talijanskom jeziku. "Slova su oba rukopisa latinska, a pravopis je jednak načinu pisanja, koji tada bješe u običaju u dubrovačkih pisaca." Bugarštice, preuzete iz tzv. zagrebačkih rukopisa, zapisane su vjerojatno oko početka 18. stoljeća. Sudeći prema narječju obaju rukopisa, "u Boci Kotorskoj pisana (su) bila rukom Bokijelja zapadne crkve" (Bogišić 1878:126-136).

Bogišiću se višeput zamjeravalo što je pjesme razvrstao prema tematskomu povijesnom slijedu, razbivši cjeline rukopisnih zbirki. Dobro je ocijenio da će time približiti knjigu širemu krugu obrazovanih čitatelja, a svoj zahvat u raspored nadoknadio je, prilično nepregledno, informacijom u predgovoru. Drugo izdanje, do kojega nije došlo, zamislio je raspoređenim prema rukopisnim zbirkama (Ljubinković 1972, sv. 16:587).

O pregledu bugarštica prema izvornim rukopisima izvijestio je potom Scherzer (1910:182), te precizno Ljubinković (1972:595-597).

Poslije je izišlo nekoliko popularnih izbora bugarštica uglavnom prema Bogišiću (Lalević 1952, ²1965; Živančević 1965; Nedić 1969; Kilibarda 1979), te dva izbora zamišljena prema etničkom kriteriju pretpostavljenih hrvatskih, odnosno crnogorskih bugarštica (Kekez 1978, 1989, te znatno izmijenjeno izdanje ³2000; Nikčević 1979). Vjerojatno ima još poneko izdanje.

Reprezentativna je pomno priređena knjiga s izborom četrdeset jedne bugarštice prevedene na engleski jambskim tetrametrom uz usporedne izvorne tekstove (Miletich 1990), s uvodnim člancima A. B. Lorda i Mileticha te pogovorom S. G. Armistead. O drugim prijevodima znamo da je Julije Bajamonti prepjevao dvije bugarštice na talijanski (v. Milčetić 1912:139-141), dok je nekoliko prevedenih tekstova na engleski, ruski i njemački spomenuo Miletich (1990:XXI, bilj. 5 i 33).

2.

Prvi objavljiivač dvaju tekstova Petar Hektorović zvao ih je i *bugarsćicama*: "... jere si (može biti) i od družih slišal bugarsćice (bugarschiçe) one koje su moji ribari bugarili..." (36), ili ovako: "Evo ti šalju (...) oni Sarbski način (ovdi zdolu upisan) kojim je Paskoj i Nikola svaki po sebi bugaršćicu (bugarscchiçu) bugario" (37) – kaže pjesnik u pismu prijatelju Mikšić Pelegrinoviću. Na više mjesta navodi Hektorović ove pjesme kao bugaršćice, a i bugaršćine:

Recimo po jednu za vrime minuti,
bugaršćinu (= bugarscchinu) srednu i za trud ne čuti.
(Citirano današnjom grafijom prema: Hektorović 1568:12.)

Jagić u *Gradi za slovinsku narodnu poeziju* rabi oblik *bugaršćica*, a spominje i nazive *bugarskica*, *bugaršćica* prema Barakoviću, te *bugarkinja* prema Gunduliću, uz glagol *bugariti*. Bile bi to "pjesme junačke ozbiljna sadržaja", a "'bugari' (ih) vazda pojedinac" (Jagić 1876:126-128). Na drugome mjestu uz glagol *bugariti* citira Jagić (1948:252) starije rječnike (Della Bellin, Stullijev, Mikaljin, Parčićev, te Karadžićev *Srpski rječnik*). Najbliže prvotnomu značenju bilo bi "zapjevati nešto žalosno".

Bogišić (1878:30-32) citira nazive: pjesan bugarska (prema rukopisu); bugarkinje, bugarskice, bugaršćice (Hektorović); bugarskice (Baraković); bugarkinje (Gundulić); glagol *bugariti* (Hektorović, Baraković, Gundulić) te bugaršćice i bugarkinje kao nazive u Jagićevoj uporabi. U *Prijegledu sadržaja* navodi on podnaslove nekih pjesama prema rukopisima: pjesan bugarska, br. 20, 27, 29; bugarska br. 17. Uz riječi *bugarenje*, *bugariti*, *bugarka*, *bugarkinja*, *bugarštica*, *bugarština* iznosi Daničić u *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880-1882) opsežne potvrde o uporabi naziva. *Bugariti* bi značilo "zapjevati, pjevati što žalosno,

pjevati", a susreće se u rječnicima Mikaljinu, Bellinu, Bjelostenčevu, Voltiđijinu, Stulićevu, te u Karadžićevu rječniku "s dodatkom da se govori u Hrvatskoj". Postanje je "tamno", moglo bi dolaziti od talijanske riječi, kojoj "odgovarala bi sr. lat. bucculare (...)", a odatle i boccalone (...), "čeljade koje viče i koje cvili, plače", uz "glavno značenje zapijevati (...); vidi i kod bugarštica". *Bugarštica* bi bila "pjesma o smrti kakoga junaka ili o žalosnu događaju (...), pjesma o djelu junačkom u opće". Od književnih spomena citira Daničić tekstove Hektorovića, Barakovića, Gazarovića, Kanavelovića, Gundulića (oblik bugarkinja), Krnarutića (bugarščina), Kavanjina (bugariti) – što je sve temelj za informacije i u kasnijih pisaca uz tek poneku dopunu. Postanjem *bugarštica* je, kako se misli, došla "od narodnoga imena Bugarin", pa je "izašla misao da je po tomu imenu prozvana za to što se Srbi nazivaju i Bugarima u njekim knjigama". No, Daničić ne prihvaća mišljenje o postanku riječi bugarštica od bugarskoga narodnog imena, nego bi to bila "pjesma u kojoj se bugari, i isprva je bez sumnje bila zapijevka (kao što je bugariti i danas zapijevati)" (714-716).

Čakavska riječ *bugarščica* i glagol *bugariti* u značenju različitom od našega književnog pojma bili su još u 19. stoljeću poznati na Krku (v. 9. odjeljak).

Izdvojen je naziv *popijevka*, *popevka* poput *Popevke od Svilojevića*, zapisane u kopnenoj Hrvatskoj (Bogišić, br. 46; o obliku tog naziva B.-S. 1975:35-36, te Milošević-Đorđević 1977:542). Imenom *popijevka* označeno je i nekoliko tekstova iz južne Dalmacije u Bogišićevoj zbirci.

Jagić (1876), kako rekosmo, služio se oblikom *bugarščica*. Riječ je napuštena nakon izlaska Bogišićeve zbirke, kad je zaživjela *bugarštica*. Bogišić se pozvao i na Miklošičeve *bugarkinje*, *bugarštice* te rekao: "Mi ćemo se držati naziva *bugarštica*, radi prosta uzroka, što mi više niti govorimo niti pišemo čakavski, nego čisto štokavski, i što mi za naučne svrhe trebamo jedno jedino ime tih pjesama" (Bogišić 1878:32).

Nije mu bilo do eventualnih starih potvrda za konačni oblik naziva, nego se pragmatički opredijelio za termin preuzet tragom Hektorovića i Barakovića u poštokavljenu obliku.

U starim tekstovima pisanim predgajevskom grafijom bilo je katkad nejasnoća i nedosljednosti, primjerice u oblicima *bugarskica*, *bugarščica*, *bugarsćica*, što otežava čitanje tih riječi.

Upitala sam se je li Bogišić bio u pravu kad je riječ *bugarščica* izmijenio u *bugarštica*, te dodala da je "za ovih gotovo stotinu godina oblik *bugarštica* općenito usvojen", pa se i ja njime služim (B.-S. 1975:25). Riječ bugarštica dobro je funkcionirala te su je, među ostalima, upotrebljavali ovi hrvatski pisci: Scherzer, Maretić, Petravić, Grgec, Hraste, Gavazzi, Delorko, Švelec, Slamnig.

U novije vrijeme u Hrvatskoj se rabi i prvotni oblik *bugarščica*, tako Šimunović (1984), Kekez u tri izdanja svoje zbirke, Botica (1996), Grbelja (2001), mjestimice i ja (B.-S. 2003). Za *bugaršticu* se zauzeo Miroslav Pantić (1988:94) i to će se ime u srpskoj uporabi zasigurno održati.

Smatram da ne bi bilo opravdano kad bi se samo radi razlikovanja izmijenila u nas jedna već dugo usvojena riječ – *bugarštica*.

Više nedoumica od pitanja o uporabi termina izazvalo je podrijetlo riječi *bugaršćica* (*bugarštica*). Dva glavna tumačenja uključuju i razmišljanje o prostoru gdje su *bugarštice* mogle nastati. Prema Jagićevu mišljenju naziv potječe od "Bugarin", "bugarski" i u vezi je "sa smjerom narodne epike kako se kretala od jugoistoka prema sjeverozapadu" (Jagić 1948:253). Asmus Soerensen također pretpostavlja da "oznaka *bugarštica*, odnosno pjesan bugarska" upućuje na bugarsko podrijetlo (Serensen 1999:132). I za Maretića su *bugarštice* neodvojive od imena Bugarin, Bugarska (čime se – kako kaže – slaže s Daničićem u Akademijinu *Rječniku*); misli pritom "na Makedoniju i na najzapadnije krajeve bugarske, koji se dotiču sa Srbima". Prema *bugaršćicama* je načinjen glagol *bugariti* (Maretić 1966:31-32). Matija Murko, koji je tragom nekih informacija smatrao da se pjesme dugoga stiha, odnosno *bugarštice* još uvijek izvode, složio se s mišljenjima Jagića, Šišmanova, Miletića. Termin je vidio "s etničkoga gledišta, tj. pjesma (je) iz bugarskoga kraja (...); potječe iz jugoistočnih bugarsko-srpskih krajeva" (Murko 1951, I:219-220). Dagmar Burkhart, u ono doba mlada učenica Aloisa Schmausa, složila se s Jagićevim etimološkim povezivanjem naziva *bugarštica* i etnika Bugarin (Burkhart 1968:13).

Druga etimologija upućuje prema latinskim i talijanskim korijenima riječi *bugarštica*. Petrovski (1901) tražio je izvore u *poesia volgare*, s čime se ne slaže Rešetar (1902). Goleniščev-Kutuzov drži prihvatljivom pretpostavku o podrijetlu iz latinskoga *carmen vulgare*, "pučke pjesme za razliku od gradske književne poezije u Dalmaciji", uz moguću povezanost s korijenom bugarski kao imenom za polunomadске stočare Dinarce slavenskoga ili vlaškog podrijetla (Goleniščev-Kutuzov u: B.-S. 1971:192; v. i Goleniščev-Kutuzov 1963). Prema Laleviću (1935:12) "naši Dalmatinci" ove su pjesme, što su "odnekud s kopna sišle u Primorje", a bijahu to narodne srpske pjesme, zvali "carmen vulgare, carmina vulgaria u starijem romanskom jeziku". Narodnom etimologijom prepravljalo se *vulgar* u *bulgar*. Isti autor naglašava i feudalno nenarodno obilježje *bugarštica* te srodnost s tužbalicama (Lalević 1937; 1952=1956). Grgec u članku *Bugarštice* rekapitulira Daničića (postanak glagola *bugariti* prema srednjolatinškome *bucculare*), te Petrovskoga i Halanskoga (*carmen vulgare*). *Bugaršćicu* povezuje sa srednjolatinškim izrazom *vulgaricus* u općemu značenju narodnog jezika. Navodi Jagićevo povezivanje *bugarštice* s bugarskim imenom, te zaključuje da su svi, osim Daničića, više ili manje u pravu. *Lingua vulgaris* i *lingua vulgarica* značili su u početku isto što i *lingua slavonica* u starijim hrvatskim poveljama, a izmjenom početnoga glasa *v* u *b* mijenjala se katkad i riječ *vulgarica* u *bulgarica*. Ovaj "bugarski" stopio se poslije – kaže Grgec – s etničkom oznakom bugarskoga naroda te oznakom svih istočnih Slavena na Balkanu. Tako su i epske pjesme doseljenika u 15. i 16. stoljeću, koje su se pjevale "srpskim" načinom, prozване *bugaršćicama* ili *bugaršćinjama* (Grgec 1944:97-112).

Nedić i Pantić smatraju najprihvatljivijim tumačenje o postanku od glagola bugariti – pjevati tužnim glasom (Nedić 1976:12; Pantić 1988:94). Ljubinković se slaže s mišljenjima Cvijića i Schmausa o korijenima *bugarštice* prema bugarima u značenju balkanskih kmetova, seljaka (Ljubinković 1972, sv. 16:592-594). N. Milošević-Dorđević (1977:542) ocjenjuje kao prilično uvjerljivo tumačenje M. Halanskoga o podrijetlu naziva od *carmen vulgare* – *carmina vulgaris*. Kekez (1978:28-38) se slaže s Daničićem, nasuprot Grgecu, o postanku naziva prema latinskom *bucculare* (vikati, cviliti).

Na ležerno lucidan način Slamnig je ovako sažeo postanak naziva: Ime pjesama koje pjevači zovu bugaršticama (bugarščinama, bugarkinjama) "izvodimo od latinskoga pridjeva *vulgaris*, tako da bi *bugarštica* značilo pjesmu na narodnom jeziku, dakle ono isto što i španjolsko *romance*. Slavenki se jezik na Jadranu od najstarijih spomenika naziva *vulgare* (koji put se ono *v* piše *b*), tako da je on pučki jezik prema latinskom (...). Kao što se ime bugarsko u latinskim spomenicima povezuje s *vulgaris*, tako se zacijelo i narodno ime bugarsko miješa u značenje riječi bugarštica" (Slamnig 1981:18; 1970:27). Na drugome mjestu: "Prva je misao da je riječ bugarštica nastala od pridjeva 'bugarski', čemu je sklon i Skok u svome *Etimologijskom rječniku* (...) Vlastito ime bugarskoga naroda postaje s vremenom opća imenica, znači govedar, vrtlar, seljak, pa i pučanin uopće, tako da bugarski znači 'narodni jezik' (...) Naša 'bugarštica' značila bi onda 'narodna pjesma', 'pjesma na narodnom jeziku' (...) Kako su sva ta tumačenja na svoj način uvjerljiva [ovdje ih nismo citirali B.-S.], a sva se na čudan način motaju oko 'puka', teško se odlučiti što je pravo porijeklo riječi, a da je 'narodna', to i inače znamo" (Slamnig 1997:33-34). U ovome mišljenju s nekoliko ugrađenih relevantnih tumačenja, bez inzistiranja isključivo na jednome, istaknut je narodni jezik pjesama nasuprot latinskomu. Usporedba s nazivom španjolskih romanca u istome značenju otvorila je prostor viđenju tih pjesama u širemu mediteranskom krugu (v. i B.-S. 2003:50).

Da se naziv *vulgare* nasuprot latinskomu nije odnosio samo na slavenski nego općenitije na pučki jezik, primjećujemo i iz nedavnoga osvrta na neke zapise u Italiji iz god. 1497. – prozu i stihove na pučkom i na latinskom jeziku (*versi volgari e latini*) (Marti u: Rogeri de Pacienza di Nardò 1977:30-31).

Još je jedno nagađanje o korijenima naziva: Arnauti, Turci i Cincari – kako kaže Bogišić – imaju glazbeni instrument *bulgarina*, pa pita "nije li to ime u kakvoj svezi sa imenom naših 'bugarštica', 'bugarkinja' i bugarskih pjesama?" (1878:68-69). Slično je razmišljao netom spomenuti Petar Skok (1971:228): da je pjevanje bugarštica po svoj prilici prvobitno bilo praćeno glazbenim instrumentom *bugarija*. Pretpostavke o takvim korijenima imena uglavnom nisu prihvaćene jer instrumentalnoj pratnji izvedbama bugarštica nema nigdje traga (Grgec 1944:99; Ljubinković 1972, sv. 16:593; Pantić 1988:94-95). Bogišić pomišlja i na vezu "nestajanja tam-

bure sa iščeznućem bugarštica" (1878:68). Jagić je ovu neobrazloženu pretpostavku otklonio (1948:241).

3.

Neki sadržajni modeli o kakvima se govori u bugaršticama i kasnijoj deseteračkoj junačkoj epici, pretežno o kosovskoj tematici i Kraljeviću Marku – prema mišljenju romanista Nikole Banaševića – primljeni su sa Zapada na dalmatinskom prostoru po uzoru na francuske junačke spjevove *chansons de geste*. Dolaze s mletačkoga područja "kao druge domovine francuske epske književnosti" (Banašević 1926 i 1935).

Spomenuvši kulturne utjecaje: domaće prijevode srednjovjekovnih zapadnih romana; legende poput one o Orlandu i Spuzzenteu (Smrdodahu); talijanske viteške romane registrirane u dubrovačkim inventarima (među njima *I Reali di Francia* i *Bovo d'Antona*), Banašević se posebno zanimao za putujuće izvođače pjesama. "Profesionalni pevači (joculatores, cantastorie), kojih je u Italiji bilo mnogo, tražili su sigurno zarade i na našem Primorju, gde su ih mogli lako razumeti, a taj se zanat, pod uticajem dodira sa zapadom, razvio ubrzo i kod naših ljudi (...) Zna se da je već od početka XV veka na dvorovima bosanskih kraljeva i velikaša bilo raznih žonglera i svirača (lautharri, hystriones, cugularii, joculatores itd.), koji su raznim veštinama, pa svakako i pevanjem, zabavljali svoje gospodare. Ti su žongleri dolazili svake godine na dan svetog Vlaha u Dubrovnik da pokažu svoju veštinu a Dubrovčani su sa svoje strane šiljali u Bosnu svoje umetnike da bi zadovoljili kralja i vojvode (...) Među umetnicima, koji su služili na dvorovima naše vlastele, bilo je ljudi iz Italije, Francuske, a također i naših domaćih" (1935:8-9). Ova slika davnih histrionskih zbivanja u domaćoj našoj sredini dokumentirana je u bilješki podacima Truhelke, Zaninovića, Čorovića i Stanojevića. Domaći pjevači mogli su iskoristiti fabule o stranim junacima, koje su ili sami čuli ili slušali od nekoga tko ih je čuo odnosno pročitao (isto:14).

Petravić spominje također sličnost motiva naše epske poezije sa starofrancuskim i sa staronjemačkim narodnim pjesmama (²1937:48-49).

U Banaševićevoj sredini zamisao o zapadnim izvorima sižea junačke poezije, i baš one vezane za Kraljevića Marka i Kosovsku bitku – što je u jezgri srpskoga nacionalnog ponosa – većinom nije bila prihvaćena (v. uz ostale: Ređep 1976:162-163, 244-245 passim). Banašević je pretjerao posvudašnjim viđenjem tih utjecaja. Mogli su se naći u pojedinačnim motivima ili općim sižejnim modelima, no povijesni sadržaji i likovi dali su pjesmama različito i posebno obilježje.

Da je utjecaja bilo, pokazuje i ova sitna poedinost: U bugarštici *Kad je poginuo knez Lazar i Miloš Obilić na Kosovu* (Bogišić 1878:br. 1) vjerni sluga Stjepana Bušića, koji će s njime poginuti na Kosovu, zvao se Oliver. A ime Rolandova najdražega druga u *Pjesmi o Rolandu*, koji uz njega gine, bilo je također Olivier (*La chanson de Roland* 1987). U deseteračkoj

novijoj pjesmi podjednagog sadržaja (Karadžić 1988, 2:br. 46) sluga Musića Stevana nosi neobično ima Vaistina, riječ uzetu iz starije crkveno obojene srpske književnosti.

Druga kritika Banaševićeva viđenja junačke epike teorijske je naravi. U raspravi *Epsko stvaralaštvo slavenskih naroda i pitanja poredbenoga proučavanja epike* (Žirmunskij 1979:192-280) pisac razmatra južno-slavensko epsko pjesništvo iz komparativne vizure. Osnovna mu je misao da genetske veze među sižeima epskih pjesama različitih naroda mogu, doduše, postojati, ali su obično preuveličane na štetu tipoloških sličnosti epskih pjesama. "Obilježja srodnosti junačkih epika gotovo su uvijek tipološke naravi (...)" (280). Ipak u baladnom žanru, prema njegovu mišljenju, međunarodni migracijski sižeji lako se posuđuju. Sadržaji su češće osobni, ljubavni, obiteljski, novelistički, a balada može, u određenim okolnostima, biti obojena i viteškom heroikom, kakva je vladala u feudalnim odnosima (269).

Bugarštice se kao najstariji tekstovi pretežno povijesnih sadržaja ponajviše nazivaju epskim pjesmama, no i žanrovski i stilski, a često i tematski, pretežu u njima baladne i pripovjedne crte – što ih približuje Žirmunskijevoj ocjeni nejunačkih pripovjednih pjesama.

Među primjerima neepskih pripovjednih međunarodnih sižea naveo je Žirmunski pjesme o junaku koji prerušen u redovnika izbavi svoju otetu ženu (Žirmunskij 1979:270-271) te, ne spominjući bugaršticu, pjesmu o ženi što u muškoj odjeći spasava junaka, najčešće svoga muža, iz tamnice (usp. Bogišić, br. 7 i 54). Bugarštica s baladnim ili pripovjednim sadržajima ima više, što može upućivati na migracijske korijene unatoč povijesnim domaćim imenima.

Odnos bugarštica i deseteračke epike niti starost jednoga ili drugoga stiha nisu predmetom ovoga članka. Prihvatljiva su mi mišljenja da su bugarštice starije od deseteračkih pjesama a da su u jednome razdoblju supostojala oba oblika djelomice s istim junacima; potvrđuje to i Bogišićeva knjiga. Ne bih se složila da su bugarštice uvele i mlitave "prema živoj snazi i bodrosti deseterca", s nedostatkom "prave poetske ljepote" (Bogišić 1878:61) – riječima pisanim u doba još uvijek živoga romantičkoga kulta junaštva i junačke epike (koji ni dosad nije posve izumro).

Za veću starost bugarštičkog stiha naspram deseterca opredjeljuju se: Bogišić 1878:17; Jagić 1948:235; Serensen 1999:102-103; Schmaus 1973:12; Burkhart 1968:20-21; Koljević 1974:51, 56-57; Nedić 1976:40-41. Milošević-Đorđević (1977:560) smatra da starina "ni jednih ni drugih nije tačno utvrđena". Petrović (1983:382) pretpostavlja da bi epski deseterac mogao biti stariji stih. A. B. Lord vidi različitost dvaju paralelnih tipova tradicije, prvu kao izvorno i esencijalno baladnu, a drugu kao epsku,

koje su se s vremenom mogle donekle prepletati (Lord u: Miletich 1990:XIII).

4.

Povijesni sadržaji i osobe - dva kosovska boja (1389. i 1448.), Kraljević Marko, Sibinjanin (Hunyadi) Janko, Đurađ Branković, despot Vuk, Sekula (Székely), ugarski kralj Matijaš, Ivan Karlović, Mikloš (Nikola) Zrinski, hrvatski ban Ivaniš, braća Jakšići, Svilojević (Szilágyi) – najvećim su dijelom opjevani u bugaršticama zapisanima u Dubrovniku i sačuvanima u dubrovačkim rukopisima iz 17. i prve polovice 18. stoljeća. O tim zbivanjima i likovima bilo je pisanih izvješća, putopisa, kronika, povijesnih i književnih djela.

Prve dvije bugarštice u Bogišićevoj knjizi govore o Kosovskoj bitci. Druga, kraća, fina je balada o razgovoru smrtno ranjena junaka s Milicom, Lazarovom ljubom, nakon kobnoga boja.

Prvi tekst, najopsežniji u zbirci s 253 stiha, potaknuo je dosta nedoumica o svojim izvorima. Tu je i znamenita Lazarova večera, kad Vuk Branković optuži Miloša da će "nevjeru na Kosovu učiniti", te Milošev junački podvig – ubojstvo turskoga cara i vlastita pogibija, što je ključni dio tzv. kosovske legende. U ranim izvještajima, pa i dosta kasnije, nije još bilo ni Miloša Obilića ni Vukove klevete. Kako je u pisanim izvješćima, glasinama, prepričavanju, na Zapadu i Istoku, kroz više stoljeća postupno nastajala literarna tradicija o Kosovu, opisano je u više rasprava. Spominjem neke: Pavić 1877, Rački 1889, Soerensen 1893 (= Serensen 1999), Božić 1975, Pantić 1975, Ređep 1976 (najpotpuniji pregled).

Za bugarštice, poglavito one dubrovačke ne samo s kosovskom temom, posebno su važna, kao njihovi dijelom mogući izvori (tek eventualno i odjeci), historiografska djela dvojice Dubrovčana humanističke kulture, objavljena na talijanskom 1601. (hrvatski prijevod: Orbini 1999) i na latinskom jeziku 1603. (prijevod: Crijević Tuberon 2001), uz važne studije priređivača tih knjiga Franje Šanjeka te Vlade Rezara. U nešto starijemu srpskom prijevodu prvoga spomenutog djela (Orbin 1968) važni su predgovori Miroslava Pantića i Radoslava Samardžića te komentari i pregled Orbinijevih izvora iz pera Sime Ćirkovića. Crijevićevo djelo svojom jezičnom, povjesničkom i umjetničkom utemeljenošću nadilazi Orbinija, koji pisane izvore dijelom navodi a dijelom prešućuje (počesto Antonija Bonfinija, povjesnika Ugarske). Djelo je "egzaltirana pohvala slavenstvu, s odveć idealiziranom slikom duhovnih, intelektualnih i junačkih podviga Slavena, prije svega južnih Slavena" (Šanjek u: Orbini 1999:18).

Prema riječima Miroslava Pantića, u atmosferi razdraganosti narodnim "slovinskim" pjesmama, "u već visoko civilizovanim sredinama renesansnih i baroknih gradova našega Primorja", pisci kao i seljaci "kad pevaju ili slušaju pesme o starim junacima, pri tom neprestano imaju osećanje kao da pevaju ili slušaju istoriju samu" (Pantić 1966:424). I dalje: nije čud-

no "što u takvoj opštoj atmosferi i sami historičari ne odolevaju svemoćnoj struji i što (...) svoje historijske tekstove pišu oslanjajući se u ponečemu na narodne pesme i legende, kao Ludovik Crijević-Tubero (...) i Jakov Lukarević (...) ili oslanjajući se na njih vrlo mnogo i u vrlo značajnim stvarima, kao Mavro Orbin" (isto:426; v. i Pantić 1975:346, 348).

Orbini se mogao oslanjati na u njega nespomenuto Tuberonovo djelo, čije je djelomično izdanje izišlo već godine 1590. (v. Crijević Tuberon 2001:XLII). Oba autora, i Crijević i Orbini, kazuju, kao o povijesnom događaju, o Lazarovoj gozbi uoči bitke i o kosovskom porazu. Crijević pripovijeda o optužbi Miloša (Kobilića) za tobože namjeravanu izdaju, "za koju ga je iz zavisti optužio neki od njegovih takmaca", te o Miloševu sutrašnjem junaštvu i pogibiji (Crijević Tuberon 2001:120).

Orbini "svoje povijesne postavke nerijetko temelji na neproverenim vrelima katkad i na legendama" (Šanjek u: Orbini 1999:43). U toj epizodi Orbini se kao potvrde vjerodostojnosti poziva na *Turske ljetopise*, Bonfinija, bizantskog pisca Laonika Halkokondila. Sukob Miloša i Vuka prvi je on obrazlagao prethodnom svađom njihovih žena, dviju kćeri Lazarovih. Bliskih naznaka već je, doduše, bilo u 15. stoljeću u pričanju puškara Jörga iz Nürnberga, koji je o tome mogao čuti dok je bio u službi kod hercega Stjepana (v. Redep 1976:182; Božić 1975:224). O svađi dviju Lazarovih kćeri, kao povodu za znameniti sukob na večeri, govori i jedna bugarštica, koje nema u Bogišićevoj knjizi, ali donose je Miklošič (1870:br. 6) i već spomenuti Giljferding. Poslije će se ta scena naći u *Pismi od Kobilića i Vuka Brankovića* Andrije Kačića Miošića, koji je poznao Orbinijevo djelo.

Kosovska večera kod Crijevića i Orbinija uzima se kao potvrda za utjecaj narodne poezije na ta djela, a sam Orbini "kao najbolji svedok te epske renesanse srpskog naroda" (Samardžić u: Orbin 1968:CXXVI).

Priča o Vukovoj izdaji ima i drugo lice, viđeno u tekstu nepoznata pisca što ga Orbini također donosi. Tekst je "trezven i izuzetno zgusnut". Oslanja se na neki izgubljen uzorak, vjerojatno dubrovački i "ne uklapa (se) u kosovsku legendu koju Orbin ranije opširno prepričava, nikako ne čini njen sastavni deo". Ovaj tekst "ne potiče iz Srbije, a još manje iz krugova koji su pisali o Lazaru i njegovoj nebeskoj slavi" (Božić 1975:238-239). Božić govori o postupnim nagovještajima Brankovićeve izdaje u srpskoj književnosti 15. stoljeća među vlastelom i u crkvenim krugovima, što je našlo odjeka "u spisima monaha koji su govorili o kosovskim događajima" (237). Da su takvi spisi i propovijedi, potaknuti sukobom među plemićkim obiteljima Brankovića i Lazarevića, odjeknuli i u drugim pisanim tekstovima i u prepričavanju, te dospjeli do autora poput Crijevića i Orbinija, bio je normalan proces. Obojica se služe pisanim djelima pa bi takvi primjeri jedva mogli svjedočiti o "epskoj renesansi" (i to srpskoga naroda u dubrovačkom kraju). Kosovska legenda "započela (je) da se stvara u staroj a ne narodnoj" književnosti, s korijenom "u kultu kneza Lazara koji je nastao odmah posle kosovske bitke" (Đ. Sp. Radojičić, prema: Redep 1998:113).

Prijegled sadržaja u Bogišićevoj knjizi upućuje na Orbinija uz bugarštice br. 2, 3, 32 i 38. No, osim prvoga primjera (o kosovskom događaju) Orbini ne govori o sadržajima sličnim onima opjevanima u bugarštici, nego kazuje povijesnu priču. Reklo bi se da su povijesna kazivanja, Orbinijeva i druga, poslužila kao osnove bugarštici više nego obratno.

Donekle se razlikuje ovaj primjer: U bugarštici baladnoga sklada budimski kralj bježi noću s Kosova zajedno sa slugom Nikolom Tomanovićem, pošto su, umjesto mnogih sela i manastira, ugledali polje krcato "turačkih bijelih šatora". U planini se izmučen i žedan kralj nagne k izvoru da se napije vode, a Nikola, ugledavši "zlatne križe", polakomi se i sabljom odsiječe kralju glavu (Bogišić, br. 35). Podjednak događaj, s drugim osobama, pripovijedao je Orbini: Raški kralj Vukašin, nakon izgubljene bitke s Turcima, bježi sa svojim štitonošom. Pregaze rijeku Maricu i kralj "osjetivši strašnu žeđ, još na konju stade piti s jednoga izvora. Njegov štitonoša Nikola Hrsojević ugleda tada ogrlicu oko njegova vrata, zbog koje ga ubi kod sela Karamanli (...)" (Orbini, 340-341). Poslije i Kačić, Orbinijevim tragom, u *Pismi od Vukašina i kralja Uroša* pripovijeda kako je Vukašina, u bijegu pred Turcima, u planini ubio sluga Nikolica zbog krune i zlatne kolajne.

Izvor Orbinijev nije posve nepoznat. Tragom Vladimira Ćorovića priopćio je Ljubinković "da postoji predanje, koje je 1533. godine zabeležio jedan mletački trgovac", o Vukašinovoj smrti: na izvoru, gdje se htio napiti vode, ubio ga je sluga Nikola Hersojević, ugledavši kraljev skupocjeni lanac. Iz takvih tradicija nastala je bugarštica prilagođena, kao mnoge druge, svome vremenu s budimskim kraljem kao središnjim likom. U toj uobičajenoj pojavi mijenā u narodnome pjesništvu vidio je Ljubinković katoličku crkvenu propagandu (1972, sv. 17:20-22). Prema njegovu mišljenju pisani tekstovi općenito svjedoče o utjecaju narodnih pjesama dugog stiha; no bar u ovome primjeru tekst bugarštice bio bi mlađi od Orbinijeve priče.

Motivi o ubojstvu junaka najčešće u lovu, posebno na izvoru vode, nisu epici nepoznati. Žirmunski smatra da su to tipološke bliskosti (1979:241-244). Maretić je spomenuo sličnost tradicije o smrti Vukašinovoj sa Siegfriedovim ubojstvom u *Pjesmi o Nibelunzima* (1966:237). No, ako je bilo kakvih genetskih srodnosti, našle bi se vjerojatnije u krugu *chansons de geste*, negdje oko poeme *Raoul de Cambrai*, gdje kraj izvora ubije rođak svoga rođaka (Žirmunskij 1979:241). Takav opći motiv mogli su u naše krajeve donijeti pjevači i zabavljači iz sjeverne Italije, o kakvima je već bila riječ.

Kod Orbinija je taj motiv primijenjen na povijesne osobe i događaje (Vukašin je navedene 1371. godine zaista poginuo na rijeci Marici). Bugarštica se odmakla od već dalekih zbivanja, njoj su aktualniji budimski kralj i druga kosovska bitka. Ipak, ime sluge Nikole Tomanovića iz bugarštice upućuje i na znanje o Nikoli Altomanoviću, nasilnom prisvajaču raškoga kraljevstva, koji je – prema Orbiniju – harao Bosnom, pljačkao

humske zemlje, ratovao s Dubrovnikom, a uhvaćene dubrovačke trgovce i plemiće stavljao na muke, robio po Župi dubrovačkoj, pokušao je ubiti kneza Lazara udarcem u prsa, a oružje se odbilo od zlatnoga križa na Lazarovu vratu (Orbini 1999:344-346). Izdaleka to podsjeća na ubojstvo kraj izvora zbog kraljevih "zlatnih križa" kao u bugarštici.

5.

U pretežno povijesnim temama i likovima prepoznat će se u tom ruhu katkada mitološki motivi, baladni i novelistički stil i kompozicija, dok su događaji u povijesnim sadržajima višeput izmiješani – poput prvoga i drugoga kosovskog boja u istoj pjesmi.

Mitski motivi izraženi su već u junakovu imenu Vuk Ognjeni (Bogišić, br. 13-16); u zmaju i vili koji vidaju Vuku rane i zabrani da to ikomu otkrije (br. 16); u koplju-zmiji krilatici (br. 15); u junaku Sekulu preobraženom u lik zmije (br. 19); instituciji božjeg suda, kad kruna padne na glavu predodređenomu budimskom kralju Matijašu (br. 30 i 31). O "animatističkom shvatanju o kretanju spoljašnje duše", te kršenju tabua u bugaršticama govori kratko N. Milošević-Đorđević (1977, sv. 35:548-549), dok je produbljenju analizu sačuvanih davnih animističkih, totemističkih i šamanističkih predodžbi izložila D. Burkhart (1968:463-486).

Daleku, posredovanu mitsku pozadinu prepoznajemo u bugaršticama o vili kao osvadnici braće Jakšića (br. 43); o ženidbi s vilom (br. 39); o djevojci pretvorenoj u jelu (br. 83).

Siže o ženidbi s vilom potekao je iz priča, tzv. mitskih predaja migracijskoga tipa, proširenih na južnoslavenskom prostoru. Uz bugaršticu *Kako je Novaku utekla vila njegova ljubovca* zapisana je slična prozna varijanta među Gradišćanskim Hrvatima, gdje se junak također zove Novak, te vjerojatno imaju zajedničko podrijetlo (Gavazzi 1951; isto u B.-S. 1971).

U lirskoj baladi, spjevanoj bugarštičkim stihom, o djevojci stvorenoj u jelu mitski je korijen postao tek pjesničkom metaforom. (Potpuniju "baladeskniju" verziju donosi Ljubinković 1972, sv. 17:27).

U baladama, pa i bugarštičkima, česti su međunarodni motivi, poput onoga o bratskoj svađi i bratoubojstvu, na što su češće poticale životne situacije i bez nužna utjecaja drugih pjesama sa sličnim motivom.

Baladnog su lika, uz ostale, bugarštice *Majka Margarita*, *Popjevka Radića Vukojevića*, *Vojvoda Radosav Siverinski* i *Vlatko Udinski*, *Sultana Grozdana* i *Vlašić Mladen* (Bogišić, br. 82, 48, 49, 56).

Ima u Orbinija jedna vizija prirode bliska narodnoj baladi i moguće je da dolazi iz kakve pjesme ili pričanja: Hunyadi u sukobu s Turcima prijeđe Dunav kraj Smedereva i uđe u Rašku. "Stade svitati zora. Tu se između dvije vojske stvoriše oblaci (...), te im zakloniše poglede na drugu stranu. Sunčeve zrake na koncu rastjeraše oblake, te pred očima neprija-

telja zablistaše naoružani odredi, među kojima se izdaleka mogaše raspoznati Hunjadijevo znamenje." Među Turcima nastane pomutnja i "svi se dadoše u bijeg" (1999:399).

Novelistički i internacionalni sadržaji u osnovi su već spomenutih bugarštica o ženi prurušenoj u mušku odjeću koja izbavi junaka iz tamnice, te o junaku u kaluđerskom ruhu koji je preoteo svoju ugrabljenju ženu. Pridružuje se veoma preobražen biblijski sadržaj tipa Judita i Holoferno (Bogišić, br. 55). Obiteljske pripovjedne teme obuhvaćene su bugaršticama o braći Jakšićima (br. 41-44).

Različite su i tematski i stilski relativno novije bugarštice iz Perasta i Kotora o lokalnim događajima i borbama, uz deseteračke paralele većini tih pjesama (Bogišić, br. 59-77). Unatoč bugarštičkoj formi stih im ne djeluje kao izbrušen dugom tradicijom, a o jednoj je pjesmi poznato da ju je sastavio "obrazovan čovjek Kotoranin" (br. 77; v. Bogišić, str. 83). Upravo takve ove pjesme svjedoče o dugome trajanju i pamćenju žanra pjevane bugarštice, forme koja se nije mogla posve lako i brzo izgubiti.

Dvije "umjetne" pisane bugarštice (br. 79 i 80) – o paši zaštitniku Dubrovnika i o dubrovačkome poklisaru Jakobu Maruškiću – sastavljene su, vjerojatno i pjevane u Dubrovniku u nižim pismenim slojevima jer "obrazovaniji razredi" imahu tada drugačije estetske interese (Bogišić 1878:85).

Bugarštice su se pjevale, ne znamo je li sve; bilo je usmenih i pisanih, "umjetnih". Kao što im postanak nije isključiv i jednostran, tako ni izvedbe nisu imale samo jedan lik.

Vijesti o povijesnim zbivanjima, kao važnome dijelu bugarštičke tematike, dolazahu ne samo usmenom predajom nego i od obrazovanijih donekle načitanih osoba. Već po sebi zbrkane priče prenošenjem su zatim do kraja preobrazile događaje i imena u pjesmi.

6.

Prvi pisci o bugarštici u 19. stoljeću, Miklošič, Jagić, Pavić, Novaković, Bogišić, nisu sustavno elaborirali teze o izvorima i širenju. Usredotočili su se na nalaženje građe – tekstova i svjedočanstava – što su sve do danas temelji naših pozitivnih znanja. Pretpostavke o postanku bile su još djelomične i nesustavne, no često već prilično ekskluzivno opredijeljene o tzv. pripadnosti.

Jagić u *Građi* (1876) prvi upućuje na poslije često spominjane tragove ili barem sličnosti: o odnosu metrike južnoruskih *duma* i *bugaršćica* prema desetercu (71); o Križanićevu sjećanju iz djetinjstva "iz Hrvatske 'oko Kupe rieke, u okolici gradova Dubovca, Ozlja i Ribnika" na gozbe plemstva i časnika, kojima vojnici pjevaju laude o Marku Kraljeviću, Novaku Debeljaku, Milošu Kobiliću; na ove šesnaesteračke stihove u Križanićevoj *Sveslavenskoj gramatici*: Još nauče besiditi dobri Marko

Kraljeviću / A na to mu odgovori Radisave Siverinče" (119); na *bugarščice* u Hektorovićevoj *Ribanju* i Barakovićevoj *Vili Slovinki* (124-127); na Gundulićeve *bugarkinje* (128); na pjesmu *Glasovi i hvale* Gjona (Junija) Palmotića, gdje se tragom literature, ali i pretpostavljenih srpskih narodnih pjesama spominju junaci poput Miloša Kobilića, despota Vuka, vojvode Janka (129-131); na prikupljanje bugarštica u Dubrovniku u 17. stoljeću i publiciranje pojedinih tekstova prije Bogišićeve knjige (131).

Četiri godine poslije, nakon izlaska Bogišićeve zbirke, objavljuje Jagić studiju o južnoslavenskoj narodnoj epici u prošlosti (1880. na njemačkome; Kombolov hrvatski prijevod 1948.). Razmišlja o podrijetlu bugarštica: metar im je narodan, a jezični izraz u Dalmaciji s otocima odgovara lokalnim narječjima pa bi se velikim dijelom mogle zvati "hrvatskim ep-skim narodnim pjesmama". No, pitanje je jesu li već od postanka pripadale "samo hrvatskom narodnom plemenu". Hektorovićeve ribari pjevahu "srpskim načinom" – što znači da su ga prihvatili od Srba – pripadnika istočne vjere, bjegunaca iz unutrašnjih zemalja (Jagić 1948:223-224).

Jagić citira, prema Bogišiću, pravoslavne značajke nekih bugarštica: Sveta gora, kaluđeri, a i spomen krštenoga kuma (što nije isključivo pravoslavna crta). Izložio je, kako kaže, "jedno nagađanje": da se u južnoj Dalmaciji epsko pjesništvo dugoga stiha možda sačuvalo zahvaljujući krugovima "plemićkih porodica iz unutarnjih zemalja (Stare Srbije, južne Bosne) koje su kao imućan sloj prve pošle u emigraciju iz svoje stare domovine i naselile se na moru", poglavito u tijeku 14. i 15. stoljeća (233). Ove pretpostavke, djelomice po svoj prilici točne, uzimaju zatim neki (i bez spominjanja Jagića) kao temeljnu činjenicu o podrijetlu bugarštica u Dalmaciji.

Kao znakove starijih vremena, posebno u stilu dubrovačkih bugarštica, zamijetio je Bogišić: uljudne načine ponašanja, klanjanje pri susretima kao iskaze višega društva; srednjovjekovne feudalne motive (kralj vraća plemiću oduzetu baštinu; plemićeva vjerna služba vladaru). Bogišić to ne povezuje s doseljenim srpskim plemićkim obiteljima, nego ostavlja otvorenim pitanje jesu li to uspomene na feudalne uredbe iz stare hrvatske, srpske, bosanske ili ugarske države, ili je kasniji u primorju stečeni kolorit (Bogišić 1878:86-89).

Na patetično polemičko pozivanje Armina Pavića na hrvatske junake u bojevima s Turcima – Zrinjske, Frankopane, Berislaviće, Kegleviće, Karloviće, Taloviće, Jurišića, o kojima da se "orila pjesma gorom i dolinom", uzvraća Jagić trezveno da u Bogišićevoj knjizi nema sjene pjesmama o tim hrvatskim junacima, koje bi se "orile gorom i dolinom" (Jagić 1948:228). Ironija je umjesna. Ipak, u Bogišića ima tih junaka: *Kad se Ivan Karlović vjerio za kćer kralja Budinskoga* (br. 33); *Ban Mikloš Zrinski u Sigetu gradu* (br. 36 i 37); *Kad je Hodžulo ban Skradinski poginuo s ostalim Skradinjanima* (br. 78), gdje umire glasnik Perjenac Perislavić – očito povijesni Petar Berislavić. Prema Jagiću, sadržaji bugarštica većim su dijelom iz stare srpske povijesti ili su zajednički iz srednjega

razdoblja, kad "oba plemena" (hrvatsko i srpsko), kao pristaše kršćanskih vlasti ratuju protiv Turaka (Jagić 1948:227-228).

Slično Jagiću razmišljao je i Bogišić: tekstovi dolaze iz Dalmacije i Hrvatske, što ne znači da su pjesme nastale i trajale samo ondje, nepoznate "drugim dijelovima srpsko-hrvatskoga naroda" (Bogišić 1878:76).

Česta uporaba izraza ugrski, Ugrin, Ugričić za Jagića nije falsifikat zapisivača pjesama. Nastala je tijekom povijesti, kad su se događaji odvijali u političkoj povezanosti s Ugarskom. Osobito u Dubrovniku i Boki ti su se nazivi proširili na sve junake borbe protiv Turaka i u usmenoj i u umjetničkoj književnosti (Jagić 1948:230-234).

Time je Jagić diskretno osporio Novakovićevu tvrdnju iz polemike s Pavićem da su "ugrska gospoda" nastala kao dubrovačka krivotvorina (Novaković 1879 i 1879a:453), polemike pristrane u obojice. Premda Pavić kaže da narodnu poeziju zove hrvatskom tek "kratkoće radi, mjesto da bi je zvao 'hrvatskom ili srpskom'" (Pavić 1877:2), vidljivo je bilo nadmetanje o pripadnosti tog pjesništva, koje se smatralo ili zajedničkim ili u cjelini "vlasništvom" srpskoga naroda.

U žarištu rasprave Novakovića i Pavića bilo je čitanje jedne riječi. U dvjema pjesmama, jednoj deseteračkoj i jednoj bugarštici, Novaković je našao oblik "srski" (na jednome mjestu čak "srpski"), što je bio povod njegovu zaključku o dubrovačkim falsifikatima. Pavić je isti rukopis pročitao drukčije: riječ "sarska" (gospoda) nije u rukopisu jasno ispisana, pa ju je Novaković čitao kao "srska" u značenju "srpska", dok bi prema Paviću ta riječ vjerojatno bila "carska" (Pavić 1879:118; slično: 1878:15-16). Nije mi poznato što je napisano u rukopisu.

Među znanstvenicima 19. stoljeća bugarštice je smatrao hrvatskima i izdavač prve njihove zbirke Slovenac Franc Miklošič. On polazi od jezičnih mjerila i smatra da su deseteračke pjesme bile štokavske i srpske, a bugarštice da su starinom čakavske s kajkavskim tragovima, te hrvatske (Miklosich 1870:3, 17).

Jagić se ne slaže. Zamjera Miklošiču da su mu u vidu samo metar i jezik, a ne i sadržaji pjesama. Ovo pjesništvo je cvalo i u zaleđu Dalmacije, podjednako poznato "i srpskom narodnom plemenu" (Jagić 1948:224).

7.

Nakon prikupljene građe s nagovještajima o mogućem podrijetlu nastaju i sustavnije studije.

Pred kraj 19. stoljeća izlazi u Jagićevu *Archivu* monografija o bugaršticama i deseteračkoj poeziji (Soerensen 1892-1898; srpski prijevod: Soerensen 1999, s pogovorom Marije Kleut).

Rasprava je kritična prema prethodnicima. Slično kao dijelu dotadašnjih pisaca, bugarštice su Soerensenu bile žanrovski epska, a pripadnošću srpska poezija. Oblikovala se potkraj 15. i u početku 16. stoljeća u

ugarskoj državi na području nastanjenom Srbima, poglavito u Srijemu. Povijesnog je sadržaja, s likovima kojima su u središtu bili Matija Korvin i despot Vuk Branković. Protagonisti su gospoda ugarska, Ugričići, junaci i banovi, vojvoda Janko, Mihajlo Svilojević, Sekula sestričić, Pavao Strijemljanin, ban slovinski, ban bosanski, ban poljički. Iskazuju se vjernost kralju, prijateljstvo, bračna ljubav, viteško shvaćanje žene, uljudne životne forme, viteški običaji iz doba Matije Korvina, te ratovanje protiv Turaka kao žarišna tema. Dijelom su pjesme nastale na podunavskom prostoru, a i ostale je donijelo srpsko pravoslavno pučanstvo doseljeno tijekom 15. stoljeća. Kroz hrvatsko područje šire se poslije u 17. stoljeću, a u južnu Dalmaciju su bugarštice stigle u 16. stoljeću preko unutarnjih srpskih krajeva. Njihove likove spominju potom dalmatinski pjesnici.

Osim ugro-srpske tematike prodirala je u podunavsko područje i starija građa iz unutarnje Srbije – tako u pjesmama o Jakšićima, o Banoviću Strahinji, Marku Kraljeviću, Kosovskoj bitki, no tek u Srijemu dobile su pjesme pravo epsko obilježje i odvojile se od starijega lirskog načina (Serensen 1999:30, 41, 53-54, 82-83 passim).

Prvi čitatelj i objavljiivač Soerensenove studije Vatroslav Jagić nije se složio s glavnom tezom, što je dodao članku primjedbama ispod crte. Ne prihvaća da bi ishodište bugarštice o krunidbi kralja Matijaša moralo dolaziti sjeverno od Dunava. Ugarska je u 15. stoljeću imala golemu važnost za sve kršćanske narode Balkana, pa taj događaj nije bio samo ugarska unutarnja stvar. Nema dovoljno dokaza da pretpostavka o seobi bugarštica s područja sjeverno od Dunava i Save kroz srpske krajeve u južnu Dalmaciju. Iz unutarnje Srbije, Bosne i Hercegovine, pjesme se jesu prenosile na zapad, sjever i jug, no onakve pretpostavljene seobe nije bilo, koliko Jagić zna (Jagić u: Serensen 1999:32).

Soerensenova zamisao o prostorima postanka i širenja bugarštica našla je dosta sljedbenika i nastavljača: Popović 1919:63 (isto u Nedić 1966); Lalević 1935:16, 21956; Hraste 1958:57; Burkhart 1968:13-22; Matić 1972:217-234; Schmaus 1973:39, 162-177; Koljević 1974:34-35; Milošević-Đorđević 1977:542-543, 547-548; Pantić 1977:437, 1988:95-97.

Pantićevu studiju iz godine 1977. o fragmentu bugarštice, zapisane godine 1947. u južnoj Italiji među iseljenim *Scavonima* (*Šklavunima*) pola stoljeća prije Hektorovićevih tekstova, razmotrit ćemo poslije povezano s jezikom, stihom i načinom izvedbe. Prethodno o sadržaju. Pjesma podsjeća na ostale bugarštice o robovanju Sibirjanina Janka u tamnici despota Đurđa i o lošim odnosima dvojice velikaša:

Ranjen Janko dopade sa Kosova ravna polja,
On ti junak dopade na onu stranu Smedereva.
(Bogišić, br.10)

Šeće slobodno Smederevom usprkos despotovoj zabrani da itko preveze u grad Ugričića koji bi se vratio "sa razmjernje pokrajine", s bojišta protiv Turaka. Despot ga uhiti, baci u tamnicu, a Janku u tamnici dotuže rane.

Piše pismo svojoj ljubi Margariti da sa sinovima dođe u Smederevo. Đurađ ga pusti iz tamnice, no zarobi Jankove sinove. U tekstu ima dubrovačkih lokalizama (*miri, vladika* i dr.). Vidljiva je povijesna osnova.

Fragment iz 15. stoljeća, ograničen na viziju očajnoga Janka u Đurđevoj tamnici i njegov razgovor s orlom, lako bi mogao imati sličan nastavak. U bugarštice br. 9 i 26, s poznatim međunarodnim sižeom o junačkim svatovima, također je ugrađeno neprijateljstvo Janka i despota Đurđa, štoviše spominje se kako je smederevski despot utamničio ranjenoga Janka.

Povijesna djela, Crijevićevo i Orbinijevo, objavljena znatno poslije "šklavinskoga zapisa", opširno pričaju o razdoblju ugarskih ratovanja s Turcima u sklopu ugarsko-srpskom, odnosno ugarsko-hrvatske države. Prema Orbiniju Đurađ se odbio priključiti savezu protiv Turaka i priklonio se Turcima, poglavito zbog mržnje spram Janka Hunyadija (Orbini 1999:393). Nakon poraza na Kosovu 1448., gdje je poginuo Ivan Zeker, sin Hunyadijeve sestre (Sekul iz pjesama), Janko pobjegne "jašući sam pustopoljinama bez hrane i pića". Dvojica Rašana "nađoše zlatni križ oko njegova vrata, strgnuše mu ga" (slično kao u jednoj drugoj već opisanoj epizodi), a Janko se spasio smrtno ranivši mačem jednoga Rašanina. "Đurađ posla objavljivača cijelom državom i uputi poslanicu namjesnicima u svojim zemljama, nalažući im da ne smiju propustiti nijednog Ugrina"; "pronađu li, pak, Janka Hunjadija, imaju ga dovesti pred njega." Izmučenoga Janka seljaci na prevaru predaju Đurđu. Na kraju ga despot pusti iz tamnice, uz obvezu da se njegov sin Matija oženi Đurđevom unukom, sina Ladislava da mu dade za taoca, te da mu vrati sve utvrde u Raškoj (Orbini 1999:396-398). U tom kazivanju ima mnogo podudarnosti s bugaršticama, a i manje-više točnih povijesnih podataka, pa se nameće zaključak o mogućem Orbinijevu utjecaju na bugarštice, što se ne odnosi i na stariji tekst bugarštice iz južne Italije. Orbini se oslanjao i na usmene vijesti, glasine, pisana djela, tako i na u njega višeput prešućivanu Bonfinijevu povijest Ugarske. Veze takvih izvora s bugaršticama mogle su postojati odavno.

U *Općoj povijesti Turaka* (London 1603) Englez Richard Knolles opisuje događaje iz doba srpskoga despota Đurđa Brankovića, koji da je poslije smrti bio "toliko omražen od svojih podanika da ga narod iz te zemlje u svojim seoskim pesmama sve do današnjeg dana naziva nevernim i opakim despotom" (Kostić 1968; ovdje prema: Koljević 1982:65). Veselin Kostić ocjenjuje prilično uvjerljivo da je Knolles o Đurđu i pjesmama o njemu možda čuo od nekog Dubrovčanina. Znao je talijanski i mogao razgovarati s dubrovačkim predstavnicima, pa i članovima brodskih posada koji su preuzimali i prekrcavali terete u engleskoj luci Margate ("Marghetta" u dubrovačkim izvorima. Kostić u: Koljević 1982:67).

Bugarštice o nevjernom despotu Đurđu, dakle, daleko su se čule već davno prije njihova zapisivanja i objavljivanja. Tako je nekako mogao i odlomak, zapisan pred sam kraj 15. stoljeća, stići do *Šklavuna* doseljenih u Italiju iz dalmatinskih krajeva.

Prema mišljenju pisca prve studije o toj dotle nepoznatoj pjesmi, izvođači su "u Italiju doduše došli preko Primorja", no podrijetlom su bili "iz Srbije Despota Đurđa i možda baš iz Smedereva". U toj lijepoj, finoj i gospodstvenoj bugarštici, za razliku od ostalih o istim zbivanjima, Đurađ još nije "nevjera" ni mračni nezahvalnik, već "slavni despot", o kome zatočenik govori s poštovanjem; nju je "morao ispevati neko baš u Smederevu, možda i jedan od pevača bliskih despotovom dvoru" (Pantić 1977:432, 435).

S manje maštovita domišljanja moglo bi se zapaziti da u tom lijepom i nedorečenom baladnom torzu ne doznajemo ništa o cjelovitu sadržaju, pa ni to je li despot bio "nevjera". Jasno je da ga sužanj zove slavnim despotom, a ne nevjerom u času kad mu po orlu šalje molbu da ga pusti na slobodu. Gdje je pjesma bila ispjevana i odakle su stigli izvođači – a putovali su, prema Pantiću, od Smedereva pa sve do južne Italije – nije točnije poznato. Zna se da lokaliteti u narodnoj poeziji ne upućuju na mjesto postanka pjesme nego se miješaju i prepleću, dok na Smederevo, vezano uz despota Đurđa, nailazimo u nizu bugarštica.

8.

Podrijetlo bugarštica negdje na balkanskom jugoistoku i širenje kopnenim putem k moru, bez polukružnoga putovanja na sjever i odatle natrag na jug, odgovaralo bi dijelu već spominjanih pretpostavki koje naziv bugarštice povezuju s bugarskim etničkim imenom. Takvi korijeni mogli bi odgovarati arhaičnom sloju bugarštica s mitološkim motivima vjerojatno iz vremena prije 14. stoljeća na prostoru Makedonije i zapadne Bugarske (Burkhart 1968:43). Bile bi to pjesme s junacima iz stare srpske države, te o Kraljeviću Marku.

Likovi i zbivanja iz doba ugarskih ratova s Turcima ne uklapaju se amo. Ako Soerensenova, od mnogih prihvaćena, zamisao o prijenosu bugarštica iz Podunavlja, preko bosansko-hercegovačkih nemirnih sela i kasaba pod turskom vlašću sve do Dalmacije ne bi bila dovoljno uvjerljivom, valjalo bi pisanim tekstovima te usmenim vijestima i glasinama dati važnost mnogo veću od teze o primanju gotove forme bugarštica sa sjevera.

Pridružuje se i latentno pitanje čije su bugarštice. Sve usmene tradicije variraju od usta do usta, iz kraja u kraj svuda s lokalnim koloritom i jezičnim obilježjem. U svakom trenutku pripadaju narodnoj skupini u kojoj su se ostvarile da bi nastavile put uz stalne promjene. Fiksirani zapisani tekst sa svojim jezično-stilskim oblikom kao i sadržajem uključuje se u književnost svoje sredine (što ne znači i zatvaranje). U tom smislu, zapisani tekstovi bugarštica jesu hrvatske narodne pjesme.

Hrvatski pisac Petar Grgec prihvaćao je misao da su bugarštice "došle u hrvatsko narodno područje s iztoka", preko Srba (1944:93, 98). Značajke bugarštica u *Ribanju* pjesnik Ivan Slamnig ocijenio je ovako: "(...) motivima vezane uz kopno, pa i uz dublji Balkan, ali svojim umjet-

ničkim karakterom vezane su uz hrvatski primorski i pomorski ambijent (...)" (Slamnig 1997:46).

O bliskosti bugarštica s pjesmama zapisanim u kopnenim krajevima već u 16. stoljeću pisala sam usporedbom Hektorovićeve balade o Marku i Andrijašu s pjesmama Gradišćanskih Hrvata, te razmišljanjem o "srpskom načinu" Hektorovićevih ribara, primljenom iz zaleđa, kao tragu "etničko-društvenih kretanja u burnome 16. stoljeću" (B.-S. 1975:22-23; v. i 42).

Uz dijelom srpske izvore i teme bugarštica bilo je u kopnenoj sredini i hrvatskih s kajkavskim obilježjima, te onih s bosanskim ili hrvatskim protagonistima.

Različito od Soerensenove zamisli o putovanju bugarštica iz Podunavlja preko Bosne na jug u Dalmaciju neki pisci razmišljaju o bližemu kopnenom podrijetlu. "Ipak sumnjamo u to da su one bilo kada bile raširene po cijeloj teritoriji južnih Slavena (...) Na taj način dolazimo do zaključka da su bugarštice nikle i živjele u 16-17. stoljeću u primorskim krajevima južnih Slavena na teritorijima između Splita i Skadarskog jezera, a vjerojatno i u bližim dijelovima Bosne i Hercegovine" (Goleniščev-Kutuzov u: B.-S. 1971:193).

Schmaus je prihvaćao Soerensenovu zamisao. Smatrao je da su glavne crte bugarštica nakon propasti stare srpske države bile prenesene na prostor donjega Dunava, gdje su se Srbi, kao vazali mađarskih kraljeva, borili protiv Turaka – sve do Mohačke bitke, pada Beograda i Budima. U bugaršticama nailaze imena tadašnjih junaka, topografija, slike vazalnih odnosa i plemićkih običaja. Istodobno podsjeća Schmaus i na kontinuitet starijega tipa poezije na srpsko-hrvatskom prostoru u 15. stoljeću u Zeti i Bosni. Feudalno-viteški element junačkoga pjevanja, baštinjen iz 14. stoljeća, tada se konačno učvrstio te progovara iz italoalbanske epike i iz bugarštica (Schmaus 1973:38-40).

"Kao mjesto nastanka označio bih dukljanske krajeve" – reći će o bugarštici stihu bez posebnog obrazlaganja Ivan Slamnig (1981:18).

Potpora zamisli da su bugarštice mogle nastati i trajati negdje na južnim prostorima dolaze od Svetozara Matića (ujedno zastupnika ideje o njihovu kretanju sa sjevera na jug).

Bugarštica o rođenju Sibirjanina Janka kao nezakonita sina despota Stjepana Lazarovića i Sibirjke djevojke, pripovijeda ovo: nakon zajednički provedene noći uoči bitke Stjepan je obećao da će djevojku uzeti "za svoju dragu ljubavi" ako se vrati živ iz boja. No, "u Kosovo odjezdiše, u Kosovo pogiboše". Rodi se dvoje djece, Ugrin Janko i lijepa Ruse (Bogišić, br. 8). U raspravi *Narodne pesme o rođenju Sibirjanina Janka* utvrđuje Jelka Ređep (1998) da je taj motiv donesen utjecajem podjednake mađarske predaje o rođenju Janoša Hunyadija kao nezakonita sina kralja Sigismunda. Zapisao ju je Gašpar Heltai u *Mađarskoj kronici* te Antonio Bonfini u *Rerum Ungaricarum decades...*

Kratki članak Svetozara Matića (1972:282) kazuje sljedeće: *Savinski letopis*, nazvan po manastiru Savina u Boki, iz druge polovine 17. stoljeća, pripovijeda o Sibirjaninu Janku i sestri mu, nezakonitoj djeci despota Stefana i Sibirjke djevojke – sve kao u bugarštici. Prema Matiću, neka bugarštica bila je zapisana u Boki i "u svom starijem obliku iz 17. veka zacelo poslužila kao izvor letopisu". Mislim da je, umjesto pretpostavljenoga starijeg oblika bugarštice, bilo zapravo obratno: mađarske kronike prepričavahu se po srpskim ljetopisima, pa i usmeno, tako da je priča o rođenju Sibirjanina Janka stigla i do *Savinskog letopisa*. Od Sigismunda postade despot Stefan. U bokeljsku bugaršticu ušla je ta priča očito tragom lokalnoga ljetopisa, prepjevana drukčijim stilom.

Možda bi nekako slični bili i korijeni pravoslavlja u dubrovačkim bugaršticama. U zatvorenoj katoličkoj sredini dubrovačkoj usmeno primljeni elementi tuđe religije (kaluđeri, Sveta gora) postupno bi bili nestali u tijeku duže usmene tradicije. Ako su se ipak očuvali, sadržaj pjesme ili njezin dio u zapisima katoličkih redovnika dolazio je možda iz kakva pisanog izvora, koji je mogao trajnije djelovati i na usmenu bugaršticu. Takav pisani uzorak iz *Savinskog letopisa* potvrđen je. Ostalo su pretpostavke.

Matićeva rasprava *Tragovi stiha na stećcima* povezala je stih i ozračje bosansko-hercegovačkih stećaka s bugaršticom (Matić 1964:246-269). Opažanja odstupaju od Soerensenove zamisli o prostorima bugarštice, s kojom se Matić inače slaže.

Matić je usporedio stilske crte, tragove stiha, feudalni viteški ambijent, pa i ornamente tih srednjovjekovnih nadgrobničkih spomenika s bugaršticama – i našao veliku bliskost: podjednake formule, ponavljanje prijedloga, dijelovi stiha. "Zagiboh na razmirnoj krajine za svoga gospodina" – kao da je stiliziran bugarštički stih na stećku, čak s onom u bugarštici čestom sintagmom "razmjerna pokrajina", bojno polje.

Bugarštice je kao ekskluzivno hrvatske, i podrijetlom i oblikom, ocijenio Kekez s oslonom na Franca Miklošiča "s obzirom na prostor na kojemu su zapisane i s obzirom na čakavsko-ikavsko-štokavske jezične elemente" (Kekez 1978:41).

Postanak i putovi bugarštica ovim osvrtom nisu točnije utvrđeni, dijelom su možda naznačeni. Moguće je da su se takve pjesme zaista pjevale i u sjevernim podunavskim stranama, no to je u sferi nagađanja. Ugarske povijesne osobe Székely, Hunyadi, Szilágyi zovu se u bugaršticama (a i kasnijim desetercima) Sekul, Sibirjanin Janko, Svilojević. Teško je zamisliti da bi njihovi suvremenici i podanici, koji su ih izbliza poznavali, tako temeljito slavizirali i heroizirali ta imena. Čini se da dominantni prostor te poezije ipak nije bio ondje nego južnije, a davne stilske naznake dijelom se prepoznaju već na stećcima.

9.

Poput mnogih pitanja oko bugarštica i stih je zagonetan. Opisao ga je Bogišić (1878:3-89) djelomice prema Miklošiču: U pravilu stih ima petnaest slogova s cezuroom poslije sedmoga, česti su i šesnaesterci te kraći ili duži stihovi. Akcentuacija bi bila važnija od silabizma. Priložak razdvaja strofe; prije je bio posvudašniji, no zapisivači su ga često izostavljali. U pravilu ima priložak šest slogova, a sadržajem ponavlja ili bliže opredjeljuje glavnu misao. Važnost mu je pretežno glazbena. Prilošci nisu refreni, pripjevi; slični su im srednjovjekovni *lais*.

Krećući uglavnom od Bogišićeva opisa, kasniji ga pisci kritički dopunjuju, ispravljaju ili sažimaju u kratku informaciju (v. Jagić 1958:216-223; Serensen 1999:96-100; Petrović 1983:381-282; Miletich 1990:XIX, XXIII; B.-S. 1975:13-14; Pantić 1977:436; 1988:92-93; Milošević-Đorđević 1977:558-559). Neki su već rano razmatrali bugarštički stih s odmakom od Bogišića. Ivan Scherzer (1910) izbrojio je slogove u stihovima i polustihovima, u pripjevima, te rime – marom računalnog rada mozga iz daleke pretpovijesti elektronskog stroja. Ustanovio je da Bogišić ispravlja slogove u stihu. Ne slaže se da bi pripjevi bili izostavljeni iz teksta nemarom zapisivača, već su – smatra on – pjesme s pripjevom bile više lirske, a one bez pripjeva epske. Važnost pripjeva je glazbena. Izbrojio je 2903 petnaesteraca prema svega 1181 primjeru šesnaesterca.

Prema nekima je do metričke nepravilnosti stiha došlo zbog dekadencije bugarštica u doba njihova zapisivanja (Wollner 1886).

U *Dodatku* raspravi o metrici narodnih pjesama te potom u knjizi o narodnoj epici utvrđuje Maretić da bugarštice nemaju *kitica* (strofa); dodaci iza stihova nisu pripjevi (refreni) jer se ne ponavljaju neizmijenjeni. Faktografskim načinom opisuje razmještaj riječi po slogovima, rastezljivost, uporabu padeža, deminutive, udvajanje prijedloga, pleonazme, ponavljanja. U bugaršticama "nema stopa, već su samo članci"; naglasak u stihu nije na stalnim mjestima. Stihovi imaju po dva članka i nestalan broj slogova (Maretić u: Rad 170, 1907; 1909 = ²1966:63-69).

O prilošku, pripjevu, refrenu – što za neke jesu, a drugima nisu istovjetni pojmovi – govori Alois Schmaus (1971:317): refren ne izbjegava ponavljanja, a smisao mu je u anticipaciji. Ljubinković (1972, sv. 17:31-39) vidi u prilošku pjesničku veličinu. Lalević nalazi bliskost bugarštičkih i tužbaličkih pripjeva te srodnost tih dvaju žanrova (1935:9-11 *passim*), dok Svetozar Petrović (1985:278) smatra – čini se umjesno – da se sličnosti tužbalice i bugarštice precjenjuju, osobito tužbaličkoga dodatka i bugarštičkog priloška.

Pretpostavke o zajedničkim korijenima bugarštice i tužbalice nisu dobro utemeljene. No, u bugaršticu će katkada biti uklopljen tužbalički ulomak, što je možda potaknuto njezinim elegičnim tonom. Tužbalicu ćemo naći u Bogišićevoj bugarštici br. 78, a neku vrst "antitužbalice" u pjesmi br. 67.

Priložak nije pripjev jer on se smisleno nastavlja na stih kojemu je dodan i ne ponavlja se. Na postanak djeluje možda i melodija – smatra Slamnig (1997:32).

Na Maretićevu tragu ocijenio je isti pisac u članku *Naš stari stih prema romanskome* da je za naš narodni stih temeljna člankovitost, a nisu naglasci (Slamnig 1965; isto u: B.-S. 1971:158), što je važno i za bugarštice. Razmišljajući o zapadnoj, primorskoj Hrvatskoj kao mjestu kontakata s romanskom književnošću te o dodirima narodnog stiha sa starom pisanom poezijom, spominje Slamnig stari francuski "dvanaesterac", koji se raspadao po cezuri u dva polustiha, dok je "u svom narodnom obliku najčešće imao trinaest slogova", a može ih biti i do četrnaest. Na talijanskome je odgovarajući stih "četnaesterac" dosezao i do šesnaest slogova (Slamnig 1965; isto u: B.-S. 1971:161).

Slogovna neujednačenost općenito u starim poezijama bliska je bugarštici. Miklošič je izvodio stih bugarštice "od talijanskog aleksandrinca, sredovječnoga vagantskog trinaesterca ili od stiha grčkih narodnih pjesama" (Grgec 1944:105-106). Grgec to potvrđuje primjerom grčkoga "građanskog stiha". Moguće podrijetlo bugarštice vide pisci u vrstama pjesama raznosloznog stiha poput ruske *biline*, španjolske *Pjesni o Cidu*, ili bizantskoga epa *Digenis Akritas*: "petnaesterac, tzv. politički stih, koji su neki autori smatrali uzorom bugarštičkog stiha" (Slamnig 1997:32-33). Slično: aleksandrinac, šesnaesterac latinskih crkvenih pjesama, bizantski politički stih, ruske historijske pjesme 16. i 17. stoljeća kao izvori i paralele bugarštici (Ljubinković 1973, sv. 19:458, 460).

Schmaus (1973:37) smatra da se ne može zasad zaključiti je li stih bugarštice potekao iz bizantskoga političkog stiha. Slično i Burkhart (1968:21), dok Goleniščev-Kutuzov (u: B.-S. 1971:192) odriče mogućnost takva podrijetla. Prema Slamnigu (1981:18) mogao bi se bugarštički stih tumačiti "koegzistencijom a istovremeno i opozicijom slavenskog i latinskog stihotvorstva, s postankom u dukljanskim krajevima". U renesansnoj hrvatskoj umjetničkoj poeziji, spomenutoj u Slamniga na istome mjestu, ima pjesama napisanih tipom bizantskoga političkog stiha. Naprotiv, bugarštički petnaesterac razlikuje se od bizantskoga: u prvome je metrička shema 7+8, a u bizantskome političkom stihu 8+7.

Stih bugarštice za Slamniga je "elastični šesnaesterac" koji, različito od uobičajena poimanja narodne metrike, nije izosilabičan. Prvi stih bugarštice krnji je osmerac, ponajviše zapravo sedmerac, pa zbog ukupne labavosti metrike glasovne figure (asonanca, aliteracija i dr.) sudjeluju u metričkoj organizaciji stiha (1997:31-32).

O šesnaesteračkome stihu pisane "umjetne" pjesme iz Ranjinina zbornika *Odiljam se, moja vilo* smatra Slamnig da je u osnovi to isti stih kao i bugarštički, koji ima također cezuru s tendencijom prema osmercu; "prvi članak /bugarštice/ često je sedmerac, pokraćen je, čime se ističe cezura" (Slamnig 1981:17).

Već prije je Bogišić u dubrovačkome umjetničkom, a i pučkom osmercu, primjerice u koledama, vidio prepolovljen bugarštički šesnaesterac, nakon što bi se u petnaesteru obje polovine ujednačile na po osam slogova (1878:89-122). Jagiću je bilo uvjerljivo "nagađanje da je stari dugi stih poglavito u jugozapadnom području prešao redovito u osmerac" (1948:238).

U vrlo pojednostavljenoj interpretaciji dugi stih bugarštice bio bi običan dvodjelni osmerac, koji "u regularnom obliku ima 16 slogova, oblika 8+8, a može biti i katalektičan" (Žganec 1962:33; v. i Miletich 1990:XXI).

U svima ovim tumačenjima zamjećuje se nedostatak: zanemaren je bugarštički dugi stih kao cjelina. Kad je Dragutin Kostić u *Erlangenskom rukopisu* iz 18. stoljeća (v. Gezeman 1925) naišao na dva primjera navodnih bugarštica, pisanih ondje osmeračkim stihom, otklonio je Schmaus da bi te pjesme bile bugarštice; pokazao je to metričkim opisom strukture stiha i polustihova bugarštice. Bugarštički stih nije prelazio u druge "pravilnije" oblike, nego je zbog svoje složenosti i zbog otpora izjednačavanju izumro (Schmaus III, 1971:307-317).

Ima pjesama koje donekle podsjećaju na bugarštice. Grgec (1944:108-109) spominje šesnaesterачku kajkavsku *Popevku o boju kod Siska g. 1593.* kao spjevanu "u stihu bugarštice". Zabilježena je u 17. stoljeću, objavio ju je Radoslav Lopašić, a Kekez (2000:br. 12) uvrstio među bugarštice.

U Kekezovoj knjizi naći će se među bugaršticama i Vitezovićev tekst naslovljen *Ban Derenčin boja bije* (br. 15) te tri zapisa s otoka Krka iz polovice 19. stoljeća (br. 24 I, II i br. 25; preuzeto iz knjige: Štefanić 1944:br. XII, XIV i I).

U dvjema zbirkama s nabožnim kajkavskim (dijelom slovenskim) pjesmama – *Cithara octocorda* iz početka 18. i *Prekmurska pjesmarica* s razmeđa 16. i 17. stoljeća – vidio je Kekez bugarštička obilježja, no ipak je dva odabrana teksta uvrstio u poseban odjeljak tzv. pisanoknjiževnih primjera.

Štefanić je u netom spomenutim krčkim pjesmama primijetio stano-vitu sličnost sa stihom bugarštice i povezo to s glazbenom izvedbom. Neki su tekstovi u toj istoj rukopisnoj zbirci Antuna Petrisa (zatim uvrštenoj u Štefanićevu knjigu) bili popraćeni bilješkom: da se pjevaju "u mnozih na bugarščicu", "na bugarščicu za u kolu pivati", "bugarščica pod guslu", "za bugariti", "bugari se u više od njih".

Petrisove "bugarščice" – kaže Štefanić – "ne odgovaraju ni po sadržaju ni po metru ustaljenom pojmu bugarštica", nego su određene načinom pjevanja. U Štefanićevo doba na Krku više nije bila poznata ta imenica, za razliku od glagola bugariti još znanoga starijim ljudima sa značenjem bučnoga ili jednoglasnog pjevanja. I u Istri je bugarenje bilo način pjevanja, "a bugarščica pjesma koja se pjeva na poseban način" (Štefanić 1944:23-30).

Za razliku od Kekeza, koji je vrstu bugarštica (bugarščica) tražio u žanrovski i stihom vrlo raznolikim pjesmama ako su donekle podsjećale na dugi stih, Štefanić u lokalnome ili možda širem regionalnom nazivu za način pjevanja nije vidio povod za promjenu imena ili opsega prihvaćenoga književnog pojma.

Ono što je Štefaniću bilo lokalno ime za način pjevanja proširio je Ljubinković kao potvrdu da se pjesme dugoga stiha općenito zovu pogrešno bugaršticama, premda se to ime tiče tek pjevanja neovisno o dužini stiha (Ljubinković 1972, sv. 16:589; 1972, sv. 17:29-30; 1973, sv. 19:474). Ljubinkoviću su ključno važni, uz krčke pjesme, bili i zapisi Dušana Nedeljkovića epske poezije iz Maleševa u istočnoj Makedoniji iz tridesetih godina 20. stoljeća. Te su pjesme, u njegovu opisu, u šesnaestercu većinom bez cezure poslije četvrtoga ili dvanaestoga sloga; ne čitaju se kao dvostruki osmerci, imaju bugarštički ritam. Pjesme iz Bogišićeve knjige nisu "prototipom pesama dugoga stiha" niti su "jedinim autentičnim pjesmama dugoga stiha". Pjesme dugog stiha mogu biti različite (Ljubinković 1972, sv. 17:30). Umjesto neadekvatnoga imena *bugarštice* predlaže kao ispravno *pesme dugog stiha*.

Pjesme dugog stiha zašto ne – podjednako bi to bili primjeri iz Ljubinkovićeve opisa kao i oni Kekezovi. Samo što tako široko shvaćene pjesme zaista više nisu bugarštice. Bugarštice su osebujan žanr: imaju vremenski i sadržajni okvir, metrički tip i druga nemetrička obilježja stiha; gramatički postupci i pjesničke figure dijelom su povezani s metrom – a to sve nadasve tvori poseban stil i ozračje bugarštice.

Nepostojanje kontinuiteta bugarštičkog stiha s maleševskim kao i paštrovskim pjesmama spomenula je Milošević-Đorđević (1977:543). Napokon, pjesme dugoga stiha, epika dugog stiha, pjevanje dugim stihom – svi ovi nazivi rabe se otprije kad je riječ o opisu stiha bugarštice te njegovu odnosu prema desetercu ili osmercu (v. Jagić 1880 i Kombolov hrvatski prijevod u: Jagić 1948), što se ne podudara sa zamišlju o vrsti pjesama dugog stiha umjesto imena bugarštica.

10.

Posebnost bugarštičkoga stiha nije samo u metrici nego i u povezanosti metričkih i stilskih značajki. Tu međuovisnost razmotrio je Schmaus iz više aspekata – o udvostručenome prijedlogu i dvostrukom epitetu u bugarštici; uporabi deminutiva; epitetu kao kronološkome kriteriju; formuli i metričko-sintaktičkome modelu; stilskoj analizi i kronologiji. Ovi članci na njemačkom izvorniku uključeni su u prve dvije knjige njegovih *Sabranih slavističkih i balkanoloških rasprava* (Schmaus 1971 i 1973).

Udvostručeni prijedlozi dolaze u bugarštici samo u drugome polustihu da bi formulne veze dobile metrički ispravnu formu (Schmaus 1971:380-388). Deminutivi ne moraju izricati osjećajnu vrijednost, oni mogu imati metričku funkciju (1971:418-436).

U dvostrukome epitetu drugi pridjev označuje neko objektivno svojstvo (dakako, iz svijeta epskih predodžbi): bijelo lice, crna zemlja, dok prvi pridjev pripada kategoriji društvenoga vrednovanja, višega dvorsko-viteškoga svijeta: "niz gospodsko bijelo lice". Pjevači nisu pripadali tom sloju, ali su idealnu sliku nosili kao vlastitu projekciju, čak i u kasnijemu izmijenjenom svijetu. Pridjev lijep u bugarštici socijalna je kategorija u značenju otmjen, plemenit: l'jepa ugarska gospoda, l'jepa gospocka večera (Schmaus 1971:437-449).

Članak o stilskoj analizi i kronologiji (Schmaus 1973:9-14) zabavljen je djelomice istim pitanjem o dvostrukome epitetu, no s naglaskom na vremenskom procesu: prvi epitet lijep, koji označuje plemstvo, pripadnost staležu, bio je potisnut u kasnijem desetercu.

Studija *Formula i metričko-sintaktički model* (Schmaus 1973:15-26; hrvatski prijevod u: B.-S. 1971) istražuje formule kao premjestive jezične fiksacije, koje se u procesu tradiranja mijenjaju – apstrahiranjem i kondenzacijom, te mogu pokazati koliko su bugarštice bile usmeno prenošene. Bugarštički stih popunjavao se duljim deklinacijskim, priloškim i vezničkim oblicima, tautologijama, dvostrukim epitetom, deminutivom. Pluskvamperfekt nije ovisio o vremenskom prethođenju. Početak radnje obilježavao se "pomoćnim glagolom" ići, poći, uzeti, sjesti s infinitivom: Ali side divojka misecu govoriti – što, dakako, nema veze sa sjedenjem.

U Schmausovoj analizi stilskih obilježja vidio je Lord, taj "veliki meštar" formulnosti narodne poezije, indicaciju o usmenome tradicijskom stilu, iskaze ideja ponavljanih prema ritmičkoj bazi ili metričkome modelu (Lord u: Miletich 1990:XI).

Ne tako davno prosudba bugarštica bavila se manje stilom i tipom komunikacije, a pretežnije socijalnom sredinom. Bugarštice nisu mogle "biti delo prostoga naroda, nego jedino onog društvenog reda koji se izdigao od naroda (...)" (Lalević 1937:199). Ili: "Da je naša najstarija narodna epika feudalnoga, ili tačnije, gospodskoga izvora, najbolje dokazuje to činjenica da naše bugarštice, dakle naše stare narodne pjesme, pjevaju jedino visoku vlastelu, njihove zgone, njihove težnje i junačke podvige" (Petraović 1937:47).

Usmenost bugarštica u većine je autora danas prihvaćena. Miletich (1990:XX) podsjeća na nužnost da se razmotre i izvorno pisani tekstovi koji su se poslije širili usmeno.

Na tragu Schmausova viđenja metrički sintaktičkoga modela pokušala sam interpretirati stil *Popevke od Svilojevića*, usmene bugarštice nađene u ostavštini Petra Zrinskoga, zapisane negdje na hrvatskom prostoru čakavski-štokavsko-kajkavskoga govora (B.-S. 1975:32-50): Događaj, iskazan davno prošlim vremenom, zbivao se poslije onoga u prošlome vremenu. Ima u pjesmi mnogo "pomoćnih glagola": ići, poći, početi, stati, sjesti ("tere side govoriti mladomu Svilojeviću"), što djeluje sugestivno i kad nema logičnoga smisla. Razgovor s mjesecom daje toj pjesmi nestvarnu mitsku dimenziju.

11.

Stil bugarštica sa svojim dugim stihom uvjetovan je usmenošću i obilježen žanrovskim crtama: baladni ton, elegičnost, skokovitost.

Članak o slavnoj Hektorovićevoj bugarštici nasloвила sam *Balada o Marku Kraljeviću i bratu mu Andrijašu* (1975:7-31), premda je češće određuju kao epsku i hajdučku. Umirući Andrijaš šalje po bratu Marku, svome ubojici, metaforičku poruku majci o smrti "tihoga jelenka" sve bez prave radnje, bez slijeda događanja kakvo bi se odvijalo u epskoj pjesmi, nedorečeno i zagonetno, a ipak razumljivo. To je stil balade.

Imena osoba i povijesna zbivanja u bugaršticama nerijetko su bliska onima u kasnijoj deseteračkoj epici, što je utjecalo na njihovo svrstavanje među epske pjesme neovisno o različitu stilu. Neki nazivaju bugarštice ep-skima tek stoga jer one sadrže priču za razliku od lirike. Svrstavaju ih katkad među epsko-lirske, a dijelom i lirske.

Pokušala sam (u članku *Baladni oblici bugarštice i epske pjesme*) razmotriti stilske razlike dijela bugarštica i deseteračkih pjesama sa zajedničkim sižeom: nasuprot zgusnutoj naznaci događaja u bugarštici, naći će se epsko nizanje, epske formule, ponavljanje epizoda, različit društveni ambijent; zbivanje *in medias res*, tek s naznakom prošloga događaja u bugarštici, nasuprot epskoj opširnoj sukcesivnoj naraciji; događaji iskazani dijalogom, te mnogo manje surovosti u bugarštici. Takve će se razlike naći ne samo u izrazitim bugarštičkim baladama nego i onima dijelom ep-skima, no s tendencijom prema baladnom izrazu (B.-S. 1991:227-247).

O baladama i bugaršticama s nenarativnom strukturom v. i Vidaković (1988), te o dijalogu i monologu u bugarštici Milošević-Đorđević (1977:549-550).

Bugarštice u kontekstu europskih balada od anglo-škotskih, nordijskih do hispanjskih romanca razmotrio je S. Armistead (u: Miletich 1990): zajedničke stilske crte poput poredbi, (negativnih) metafora, trodjelnih formulacija, epiteta; magijski elementi; kobni san; simboli; varljiva poruka umirućega junaka majci zašto se ne vraća kući te druge simboličke slike. Bugarštice, hispanjske romance, općenito europske balade nastale su u sličnim predmodernim društvima, pa premda su genetske srodnosti bile moguće, mnoga podudaranja potječu iz socio-kontekstualne bliskosti.

Genetsku povezanost Hektorovićeve bugarštice o Marku i bratu Andrijašu sa skandinavskim baladama o Edwardu zapažali su temeljem stano-vitih sličnosti sljedbenici starije komparatistike poput Jensena i Franje Markovića, a u novije doba Josip Torbarina – sličnost koju bih radije tumačila na Armisteadovu tragu (v. B.-S. 1975:27).

Bugarštica o smrti Radića Vukojevića (Bogišić, br. 48) smatra se rijetkom lirskom bugaršticom. Premda pjesma odiše lirizmom što zrači iz teksta, a i iz rafinirane poetske interpretacije (Krnjević 1986:201-209), ipak bih je žanrovski svrstala među balade. Lirski ton pripada općenito baladama te posebno bugarštici; svega jedanaest stihova te pjesme vjerojatno

su torzo izgubljena duljega teksta, torzo koji joj obogaćuje izražajnost i širi prostor za tumačenja.

Već je spomenuta bugarštička balada o pogibiji skradinskoga bana Hodžula (Bogišić, br. 78). Glavni lik pjesme, kobni glasnik Perjenac Perislavić, dojaše u Skradin s viješću da su u boju – ne kaže se kojemu – poginula sva skradinska gospoda: Hodžulo, gospodar lijepe Zore; sin joj Radić i zet Đuro, da bi na kraju i on sam (koji je Zorin djever) zbog dobivenih rana pao mrtav s konja. Zore tuži za poginulima. Ozračje te balade podsjeća na onu o Milici i Milošu Dragiloviću nakon kosovskoga poraza (Bogišić, br. 2). Ovoj dubrovačkoj bugarštici s ispremiješanim zbivanjima i imenima glavni je junak očito bio Petar Berislavić (Perjenac Perislavić), hrvatski ban, biskup i vojskovođa. Branio je Knin, Skradin, Ostrovicu, Krbavu, Jajce, a godine 1520. zapao je u tursku zasjedu, te oboren s konja poginuo zasut kopljima i kamenjem (Krstić 1955). Tim tragom je mogao u pjesmu ući Skradin, te Krbavsko polje, mjesto kobnoga poraza iz 1493., premda se u pjesmi izrijekom ne spominje.

Sinu Zorinom Radiću pao je u boju s glave kalpak (*džarkula*).
Kose mu se prosuše na njegovo b'jelo čelo,
sabljom kosu rezaše, majku i selu proklinjaše;
majku jadnu proklinjaše, koja ga je porodila,
a rođenu sestricu, kâ mu je kose uzgojila.
Sabljom se je porezo po njegovu b'jelu čelu,
krvca mu je Radiću crne oči priklopila,
ne vidi se braniti ni s Turcima boja biti.
Vrli Turci priskočiše, ter mu glavu osjekoše.

(Bogišić, br. 78)

Pjesmu *Bitka na Krbavskom polju* objavio je Ferdo Šišić 1893., a zapisao Luka Bervaldi Lucić tri godine prije toga od neke starice u Komiži na otoku Visu. U toj pjesmi ban Derenčić, usprkos upozorenju kneza Perazovića, "zarati mejdan" s Otman pašom u nedjelju prije mise i pogine u boju. Pobjegao je na konju jedini knez Perazović (Perjenac Perislavić? Berislavić?), vjerenik Derenčićeve sestre Doroteje, te donio kobnu vijest:

Kazat ću ti od Udbine glase,
u boju te bratac proklinjao:
"A prokleta sele Dorotejo,
kâ mi žutu kosu odgojila,
rad kose ću izgubiti glavu!"
Kosa mu je na oči padala,
češće ju je ćordom pomicao,
na vedrom se čelu porizao,
karvca mu se niz lice prolila,
čarne mu je oči zaslipila.
Tada Turci jače navališe,

Derenčića na ćorde razniše,
a Pavlića, sina Derenčića,
njega mlada živa ufatiše (...)
(Delorko 1964:br. 4)

Sličnosti tih dvaju tekstova, bugarštice i deseteračke pjesme (imena osoba, glasnik s kobnom viješću o porazu i pogibiji najbližih članova obitelji, mutno znanje o vjerojatno istome slomu hrvatske vojske na Krbavskom polju, te nadasve vizija o smrti junakovoj zbog duge kose, koju mu je sestra nekoć u ljubavi odnjegovala) – sve govori o tematskoj i donekle žanrovski baladno intoniranoj bliskosti te bugarštice s krugom deseteračkih pjesama iz bliže sredine, različitoj od sličnosti s pjesmama o pretežno poznatim epskim junacima.

12.

O *šklavunskoj* bugarštici o Sibirjaninu Janku, uhvaćenom u tamnici despota Đurđa, bila je riječ u sedmom odjeljku. Siže toga zapisa iz južne Italije sa samoga kraja 15. stoljeća, kazivanog jezikom doseljenih "Scavona", razmotrili smo u krugu drugih bugarštica o istoj temi i poredbom s povijesnim prikazima iz onoga doba. Izrekla sam skepsu prema pretpostavci, čak gotovo tvrdnji da su sami izvođači prenijeli tu pjesmu iz Smedereva sve do mjesta Gioia del Colle u Italiji.

Pitanje je tko su mogli biti izvođači ove bugarštice te je li bila izvedena onako kako je to pjesnik u svome djelu opisao.

U jesen 1497. putuje Isabella del Balzo ususret svomu suprugu Federicu, netom proglašenom napuljskim kraljem, na krunidbenu svečanost u Napulj, sve u metežu dugotrajnoga rata s Francuzima. Isabellu prati pjesnik Rogeri de Pacienza di Nardò sa zadaćom da svojim prikazom uveća zbivanja s kraljičina putovanja. A bilo je toga na svakoj putnoj postaji: slavoluci, trijumfalni dočeci, svečanosti ... Tako je nastala poema *Lo Balzino* i ostala sve do nedavna neobjavljenom.

Navela sam najnužnije šture podatke. Više o svemu kazuju sama poema i njezin priređivač Marti (v. Rogeri de Pacienza 1977) te u svome članku Miroslav Pantić (1977). Našavši se pred nejasnim tekstom, citiranim u djelu nekim čudnim jezikom, obratio se Marti profesoru beogradskoga Univerziteta Erosu Sequiju, a Sequi Miroslavu Pantiću. Pantić je prepoznao i transkribirao bugarštičke stihove pjesme o kojoj poema kazuje da su je u kolu otpjevali doseljeni *Scavoni* u mjestu Gioia del Colle (južno od Barija). Marti je zahvalio "na prijevodu i uspostavljenome tekstu (znalačkom i učenom obnavljanju) ulomka na hrvatskom jeziku", te objavio Pantićevu transkripciju uz Sequijev talijanski prijevod (Rogeri 1977:31 i bilj. 121).

Donosimo taj transkribirani tekst bugarštice s nekim Šimunovićevim i dijelom Kekezovim ispravcima (v. Šimunović 1984:59-61 i Kekez 2000:br.1):

Ora' vija' se nad gradom Smederevom.
Nitkore ne tijaše s njime govoriti,
nego Janko vojvoda govoraše iz tamnice:
Molim ti se, orle, sidi malo niže
da s tobome progovoru. Bogom te brata zimaju,
pođi do smederevske (gospode) da s' mole
slavnomu despotu da m' otpusti iz tamnice smederevske.
I ako mi Bog pomože i slavni despot pusti
iz smederevske tamnice, ja te ću napitati
črvene krvce turečke, biloga tila viteškoga.

Naziv *Scavoni* tumači Marti riječima: "'schiavoni'; Slaveni s jadranske obale. Jedna skupina posvjedočena je u Gioia del Colle" (bilj. 119).

Opis izvedbe, tekst čudnovatim tuđim jezikom otpjevane pjesme i imena izvođača u Rogerijevoj su poemi obuhvaćeni stihovima 625-662.

Pantićeva uspostava bugarštičkih stihova metrički odgovara bugarštici tek približno, pa je kolega Tomo Bogdan u razgovoru sa mnom s razlogom izrazio nevjericu je li to uopće bugarštica. No, sjetimo li se nemogućih okolnosti zapisivanja ove pjesme na tuđemu nepoznatom jeziku, razumljivo je da je i metrički oblik u zapisu bio poremećen.

Ovaj čudni fragment ipak nije ostao posve nezapažen. U studiji o poemi o Isabelli del Balzo naveo ga je Croce kao neki nerazjašnjen tekst (v. Rogeri 1977:31, 13). No, u našoj sredini, koliko znam, nije ga primijetio nitko.

Zaslужan za transkripciju toga najstarijeg zapisa bugarštice Miroslav Pantić smatra da je tako otkrivena i "činjenica od neospornog značaja u istoriji naše kulture: ono je dalo priliku za neočekivani susret napuljske kraljice sa srpskom narodnom pesmom" (Pantić 1977:423). Koliko je kraljica taj "susret" mogla primijetiti, pitanje je slobodne mašte. Pozabavit ćemo se pjesmom i njezinom izvedbom. O sadržaju je već bila riječ.

Autor poeme nabrojio je imena *scavonskih* izvođača. Pantić ih prenosi transkribiranim oblikom: Butko, Vujko, Duško, Đuro, Jurko, Milko, Radič, Radonja, Radoslavče, Ratko, te Mila, Milica, Radelja, Radoslava, Ruža, Slava, Stana, Stanica, Cvijeta i dr. Imena Gratko, Drita, Juba, Junko i Stija smatra nesigurnima. Za sva imena iz prve skupine našao je potvrde u starim srpskim poveljama, natpisima, rječnicima, pa ga to, kao i sama pjesma, vodi zaključku da su ti ljudi "u Italiju doduše došli preko Primorja, ali da poreklom nisu otuda, već iz naših severnih strana, iz Srbije despota Đurđa i možda baš iz Smedereva, o kome njihova pesma peva" (Pantić 1977:431-432). Doseljenici u južnotalijanskim slavenskim kolonijama, bjegunci pred Turcima, bijahu "iz Srbije, iz Bosne i Hercegovine, najzad i sa Primorja"; ovo su pitanje Croce i Marti riješili "srazmerno lako", smatrajući da su to "Sloveni sa jadranske obale" (Pantić 1977:430).

Ipak, podrijetlo izvođača na svečanosti pred kraljicom Isabellom i krajevi njihova podrijetla nisu, čini se, bili daleko od sredine kamo su ih smjestili Croce i Marti.

Onomastičar i toponomastičar Petar Šimunović (1984) – koji je u Pantićevoj transkripciji našao ipak nekoliko netočnosti – piše o slavenskim (šklavunskim) naseobinama u južnoj Italiji s doseljenicima iz Dalmacije već u 13. i 14., a ponajviše u 15. i 16. stoljeću, o njihovu jeziku, običajima, podrijetlu. O tome da su migracije iz duboke unutrašnjosti bile tek sporadične, bez potvrde o naseobinama pravoslavnoga živilja iz tih krajeva. Govor doseljenika je ikavski novoštokavski s čakavizmima, bez turcizama – što upućuje na stari zavičaj u podbiokovskom kraju. Tim jezikom zapisana je i bugarštica u tekstu Rogerija de Pacienza. Potvrde imena iz starih srpskih tekstova, podudarne s imenima izvođača navedenih u poemi, točne su ali nepotpune. Više potvrda našlo bi se u *Supetarskom kartularu* i *Povaljskoj listini*, *Leksikonu prezimena SR Hrvatske* itd. Narodna povijesna imena nisu bila isključivo ni srpska ni hrvatska, no nastala su u zavičajnom idiomu, pa su primjerice oblici Juba i Jurko potvrđeni na zapadnome katoličkom području. Među ženskim imenima spomenuta je Drita, osoba s albanskim imenom, vjerojatno iz skupine albanskih doseljenika.

Šimunović spominje obnavljanje i gradnju katoličkih crkava u čast titulara slavjenih u starome dalmatinskom zavičaju, dok se podizanjem te pregradnjom i uljepšanjem dviju crkava u mjestu Gioia pozabavio Cesare Colafemmina (1986). Dobročinitelji su u obama primjerima bile dvije osobe istoga prezimena: "Brava Mastes Bielopaulic, Scavonus, cum uxore Liuba", god. 1500. te "Io(annes) Braia Bielopaulic de casa Maxlesa de paiso de Seta, Scavonus", 1506. (Colafemmina 1986:329, 332-333). Znači da je u mjestu Gioia bilo doseljenika iz Crne Gore (iz Zete). To je demografski važan podatak, no ne odnosi se na bugaršticu ni na izvođače na priredbi pred kraljicom.

Colafemmina opisuje događaj u mjestu Gioia, citira bugaršticu prema Martijevu izdanju i čudi se Rogerijevu neshvaćanju "da se u opojnom zanosu toga plesa oslobađa frustrirano tuženje za izgubljenim obzorjima i junaštvima". Zahvaljuje Martiju na dopuštenju da iz njegova izdanja preuzme Rogerijeve ulomke, te istraživanja "o jednome tekstu na srpskom jeziku". (Colafemmina 1986:324-327. – Marti je jezik toga teksta bugarštice spomenuo kao hrvatski.)

O kakvome je opojnom zanosu uz pjevanje bugarštice i frustriranom tuženju zapravo riječ? Poslije jela bio je u dvorištu dvorca izveden ples tih *Scavona*. Svatko je plešući 'romanco', plesao na romanski (latinski) način, kričeći glasno na svome jeziku. Zatim su po svome običaju pili – muškarci, žene odrasli i dječaci, vrteći se kao koze, i pritom su svi pjevali ove riječi... (Slobodno prepričani stihovi 625-632). Slijedi tekst bugarštice, pisan gotovo nesuvislo, onako kako je zapisivač umio, te imena izvođača nama uglavnom već poznata, čak s opisom tko je s kime plesao u paru.

Djeluje malo neobično i nejasno kako su ovi *Scavoni* skakali, kričali, pili, vrtili se kao koze i pritom u pjesmi dugoga stiha tužili za izgubljenim junačkim obzorjem. Jedina je, koliko znam, Hatidža Krnjević postavila pitanje "da li je spori ritam dugog stiha mogao biti saobražen igri u kolu",

te potražila manje sretan odgovor u "razlamanju dugog stiha na dva kratka" (Krnjević 1986:30).

Rješenje bi se moglo naslutiti posrednim putem. Kraljici Isabelli bile su dostavljene pjesme i prozni sastavi, sve što je čitano ili recitirano pred kraljicom na putovanju, a potom je to predano Rogeriju kao građa za pisanje poeme *Lo Balzino* (Roger de Pacienza 1977:30). *Šklavuni* u mjestu Gioia po svoj su prilici pjevali u kolu neke druge stihove, a bugarštica je zapisana prije ili poslije plesa i našla se među papirima – što pjesnik Rogeri nije mogao razlikovati.

Nešto o njihovu plesu. Po pjesnikovim riječima "nell ballare ciascun romanza", što je priređivač izdanja (u bilješci br. 120) objasnio kao oponašanje načina pučanstva latinskog podrijetla. No, kako da se ono opisano skakanje i deranje poveže s oponašanjem finoga latinskog svijeta? Bit će prije da je riječ o nekim drevnim romanskim, "latinskim" tragovima, donesenim iz dalmatinskoga zavičaja, sličnih nečemu što je i Rogeri poznao. Alberto Fortis, opisujući u 18. stoljeću Morlake iz Dalmatinske zagore, govori o njihovu plesu "koji se zove *kolo* ili krug što se poslije izvrgne u *skoči gori*, to jest *salti alti*". Svi plesači, i muškarci i žene, sudjeluju u tom plesu, koji se "naposljetku prometne u pretjerano visoke skokove, koje izvode i žene" (Fortis 1984:60). O tome Ivan Ivančan: "Fortis odlično uočava razbijanje staroga kola koje 'degenerira' u parovni *skoči gori*, tj. u žestoko poskakivanje s noge na nogu" (Ivančan 1985:24). Takav ples i poskakivanje opisao je i Rogeri de Pacienza. Pa ako se u tom kolu možda i nije pjevala bugarštica, njezin izvođač pripadao je tom istomu krugu.

13.

Ne sumnjajući u Rogerijevu priču o pjevanju u kolu bugarštice o Sibirjaninu Janku, pisci joj određuju žanr kao "lirsku plesnu popijevku" (Bynum) ili kao "epsko-lirsku bugaršticu pjevanu u plesu" (Miletich 1990:XXIII, bilj. 5).

Načini interpretacije bugarštica slabo su poznati. Da je bilo i pjevanih i pisanih, navedeno je u petom odjeljku. Nagađanja Bogišićeva i Skokova o imenu vezanom za glazbeni instrument *bulgarina*, *bulgarija* spomenuli smo kao neutemeljena, a da su se bugarštice pjevale, svjedoče Hektorović i Križanić. Ne samo u tekstu *Ribanja* nego i u pismu prijatelju Mikši Pelegrinoviću osvrće se Hektorović na to pjevanje i donosi notni zapis bugarštice o vojvodi Siverincu i Vlatku Udinskom (Hektorović i Lucić 1874).

O usmenome, višeput i pjevanom načinu, svjedoče nazdravičarski završeci mnogih bugarštica u Bogišićevoj knjizi, osobito neki iz Boke: Vesel' te se svi okolo, veselio vi Bog veliki (br. 5); Vesel budi, gospodaru, i vesela ti družina, /Naš gospodaru!/ Ova pisan da bude tvôj milosti na poštenje (br. 6, iz *Ribanja*); Ovo mi je tada bilo, a sada se spomenujem, / Moj vidovni

Bože, / Ti mi Bože uspomeni i na moje dobro zdravlje (br. 7; slično br. 11 i br. 50); A sada mi i vazda dobra srića s tobom budi, / Naš gospodaru!/ I zdravo nam svuda hodi i veselo doma dođi (br. 49, iz *Ribanja*); A sada vi, gospodo, popijevka na poštenje, / Gospodo pridraga! / Pop'jevka vi na poštenje, nami zdravlje i veselje (br. 52); Sada Bogu na slavu, nami zdravlje i veselje, / Ti nas, Bože, pomози na veliko ime tvoje (br. 53); I ono su učinile krajine i vitezovi, / Dobri krajišnici. / Sadašnjijem junakom dobro zdravlje i veselje (br. 59); Sada Bogu na slavu, a nami na dobro zdravlje. / To su stari činili, nama se uspomenjuje / Za izgled junakom; / Neg', junaci, udrite, kako koji bolje može (br. 63).

Etnomuzikološka razmatranja Jerka Bezića uz Hektorovićeve notni zapis bugarštice o Radosavu Siverincu upućuju na silabički recitativni napjev. Svoj notni zapis šalje Hektorović Pelegrinoviću s riječima "evo ti šalju... oni sarbski način". Na podjednaku uporabu izraza *način* podsjeća Bezić spominjući Ranjinu, Zoranića, Kačića te njemačku riječ *Weise* (napjev i način), kao i slovensku od Nijemaca preuzetu riječ *viža* (Bezić 1969).

Neizravnu indiciju o tragovima bugarštičkih napjeva u Perastu u Boki kotorskoj našao je Miloš Milošević (1975) u dvjema kompozicijama iz 19. stoljeća.

Mađarski spjev *Povijest Erdelja* Sebestyéna Tinodija iz 16. stoljeća prikazao je srpskoga guslara Dimitrija Karamana u službi turskog Ulu-man-bega. Uveseljavao je bega uz svoje *egede* (gusle), tako da od njega "nema boljeg u rackom načinu". Pisac članka o tom guslaru Stojan Vujičić vidio je ovaj 'racki način' kao istovjetan sa 'srpskim načinom' u Hektorovića i Križanića; pomišljao je na "bugarštice koje je Dimitrije Karaman pevao uz gusle". (Članak je objavljen na mađarskome 1971. te nešto skraćeno u srpskom prijevodu: *Jedan srpski guslar u Mađarskoj XVI veka* u: Koljević 1982:57-63). Naišao je na stanovito odobravanje. Ipak, "srpski način" pjevanja bugarštica miljama je daleko ne samo prostorom od "rackoga načina" zabavljanja bega uz gusle – s pjesmama o kojima nema nikakvih indicija da bi bile bugarštice.

14.

Glasine, vijesti, pisana izvješća, povijesna djela kao moguće poticaje bugaršticama već smo razmatrali. Još složenije su veze bugarštica s književnošću, umjetničkom ili onom poučnom za puk. U povijesnome prikazu usmene hrvatske književnosti u dodiru s pisanom osvrnula sam se na Hektorovićevo nostalgično sjećanje o davno umrlim junacima iz Paskojevih i Nikolinih bugarštica:

Gdi su sad vitezi, od kih pripivaste, / vojvode i knezi kojih spominaste?" Sjećao ih se slično srednjovjekovnome toposu o prolaznosti, zgusnutom u pitanje "gdje ostadoste svi vi koji ste nekoć ispunjavali svijet svojom veličajnošću" (Huizinga 1964:138); taj topos odzvanjao

je i u renesansnoj i baroknoj književnosti, pa je u nas inspirirao Horacija Mažibradića, Ivana Gundulića i druge pjesnike. U bosančicom pisan rukopis iz polovine 17. stoljeća – kojemu uzorak seže u srednjovjekovnu književnost, u dramatiziran oblik *Razgovaranja među nevistom, Smrti i mladićem* sa sadržajem o smrti i prolaznosti – uvršteni su u stereotipni obrazac s nizanjem imena umrlih negdašnjih velikana, na koje Smrt podsjeća lakomislena mladića, i ovi junaci naših epskih pjesama:

Nut promisli Kraljevića
i Miloša Kobilovića
i Matiaša Jankovića
i Vuka Despotovića.
Kamo slavni kapetani
koji su nigda bili slavni
i od svieta mnogo znani
junaštvom pofaljeni?
(Fancev 1916:55)

U sličnome kontekstu vizije smrti i pakla pita u to doba i potomak turopoljskih plemića Matija Magdalenić gdje su sada kralj Matijaš, Vuk despot, Marko Kraljević, Novak Debeljak i ostali davni vitezovi (Georgijević 1969:120) (B.-S. 1978:203).

Sve sama imena znana nam iz bugarštica (a i kasnije deseteračke epike), dozivana u funkciji književnosti svoga doba.

Baraković, kao pjesnik manirističke poetike, gdje su zanimanje za tradiciju i poigravanje njome bili vrlo istaknuti, uvrstio je usmenu pjesmu, bugaršticu o majci Margariti, u svoju *Vilu Slovinu* (Pavličić 2004:109-110). Ova uloga bugarštice u poetici pjesnikova djela važnija je za književnu povijest od obiteljskih sudbina i imena Barakovićevih bliskih rođaka ugrađenih u tekst, što je zapravo i po sebi vid igranja tradicijom. Ipak, ne želimo zanemariti činjenice iz života, bez kojih ni književni postupak ne bi bio vidljiv. (O Barakovićevoj obiteljskoj tragediji u tekstu *Majke Margarite* v. Pantić 1966:445-446 i Švelec 1977:225-228.)

Baraković se nije ograničio samo na pjesmu o majci Margariti.

Kada Baraković u prvom pjevanju *Vile Slovinke* pripovijeda kako je pjesnik, da bi sebi olakšao mučno pješačenje uz goru, počeo "bugariti pir despota Vuka", onda on autentično svjedoči i o samačkome putničkom načinu pjevanja i o poznatome epskom junaku, a približno i o sadržaju pjesme - jer o ženidbi despota Vuka ima nekoliko zapisanih bugarštica i deseteračkih epskih pjesama iz kasnijih vremena (Bogišić 1878, pjesme br. 12 i 13; Karadžić 2, br. 91 /= Karadžić 1988, br. 92/; Hrvatske narodne pjesme 1, br 80). Riječ je o onome istom despotu Vuku, povijesnome Vuku Grguroviću, ugarskom vazalu i srijemskom despotu, unuku Đurđa Brankovića i mužu Barbare Frankopanke, koji se spominje i u Lucićevoj *Robinji*, a narodna pjesma i neki ljetopisi znaju ga kao despota Vuka, Zmaj-ognjenog Vuka, Ognjenog despota Vuka i sl.

Vukova djeda Đurđa Brankovića, odnosno po Barakoviću Jurja smiderskoga gospodina, nalazimo u dvanaestom pjevanju *Vile Slovinke*, gdje se opisuje pakao. Juraj tu pripovijeda o svojoj krivici i o kazni zato što se u vrijeme bitke na Kosovu (druge kosovske bitke god. 1448.) izdajnički ponio prema onima koji su se za nj borili i branili ga – prema vojvodi Janku, Mihalju Svilajeviću, Stipanu Musijeviću. U toj epizodi *Vile Slovinke* ima povijesne faktografije podosta usprkos njezinoj pjesničkoj slobodi. Povijesti je poznato Đurđevo odbijanje da sudjeluje u bitki protiv Turaka na Kosovu, gdje je Janko Hunyadi bio poražen i jedva je pobjegao, a Mihaljo Szilágyi bio je od Turaka zarobljen; Đurađ je utamničio Janka kad se poražen vraćao s Kosova; istinito je i Jurjevo pričanje u *Vili Slovinke* o tome da je udao svoju kćer za turskoga cara i da mu je car poslije dao oslijepiti obadva sina. (O tome: Maretić 1909). Ante Petravić (1937) preuveličavano je isticao u toj epizodi "glas narodnog pjevanja". Ali da je narodno pjevanje na nju utjecalo, čini se prilično sigurnim (B.-S. 1978:204).

Starija hrvatska književnost obiluje imenima iz znanih nam bugarštica. Kako je već spomenuto u šestom odjeljku, mnoge je razmatrao Jagić. Uz Hektorovića i Barakovića podsjećamo na Gundulića i Palmotića: "Orfeove" bugarkinje o Lesandru Srbljaninu, Stjepanu, Urošu, Obiliću, Svilojeviću, Marku Kraljeviću, kralju Laušu, vojvodi Janku, kralju Matijašu, Đurđu, Skenderbegu, o bugarenju na seljačkim sjediljkama u Gundulićevu *Osmanu*. Junije (Gjon) Palmotić u pjesmi *Glas (Glasovi i hvale)*, nekoj smotri živih slika, spominje iste junake: car Stjepan (Dušan), Lazar, Miloš Kobilić, Đurađ, Skenderbeg, Sekula, Mihaljo Svilajević, Despot Vuk, Vojvoda Janko (Sibinjanin). O njima "mogaše, istina, Palmotić koje što saznati iz knjiga, ali je glavnim njegovim izvorom bilo narodno pjesništvo" – smatra Jagić (1876:124-129). Kad govori o izrazima *Hungarus*, *hungaricus*, koji su bivali sve ugledniji "otkad su ličnosti kao Sibinjanin Janko, Sekula i Svilojević bile podignute u red junaka narodne epike", prepoznaje Jagić političku važnost Ugarske i imena ugarskih junaka u obrazovanim gradskim krugovima na području Dubrovnika i Boke. Ne pita zašto je i gdje narodna pjesma ugarskim junacima dala slavenska imena (Jagić 1948:230).

Još jednom, u *Gostima grada Dubrovnika*, zamišljenom kao melodramski balet, dovodi Palmotić na scenu likove povijesnih, uglavnom istih junaka kao u Gundulića i u njegovu već spomenutom djelu – sve u rodoljubnom duhu, s izvorima dijelom iz Orbinija, a vjerojatno i iz usmene tradicije (više o tome: Pantić 1975:359-361; Dukić 2004:21-22).

Nije nužno razmatrati sada i ostale književne tekstove s istim likovima kao u bugarštici. Soerensen je, kako već rekosmo, zamišljao da su, nakon dugoga krivudavog putovanja bugaršticā od Podunavlja pa do Dubrovnika, pjesnici poput Gundulića ili Palmotića odatle usvojili te likove. Znamo da su na pjesnike, kao vjerojatno i na autore bugarštica, u većem ili manjem opsegu utjecali pisani tekstovi. Što su pisci primili od bugarštica, a što bugarštice iz književnih i drugih spisa te popularnih djela

za puk, zasad većim dijelom ne znamo. Već sam izrekla sumnju o korijenima slaviziranih imena Svilojević od Szilágyi, Sekula od Székely, Janko Sibirjanin od Janos Hunyadi, sumnju o njihovoj slavenskoj preobrazbi u narodnim pjesmama, bugaršticama već u podunavskome zavičaju. Izvorna mađarska imena, kao i same osobe bili su ondje suviše blisko poznati. Novi slavenski oblici imena tih junaka vjerojatnije su nastali u udaljenijim krajevima. Bilo bi to sugerirano i postankom forme bugarštica negdje na južnijemu području.

Veze književnosti i bugarštica ne iscrpljuju se traganjem za korijenima. Zanimljive su i poetike, načini viđenja i vrednovanje pojava iz realnog svijeta. Davor Dukić (1998) ocijenio je da je na aksiološkom planu u hrvatskoj povijesnoj epici kod bugarštica u središtu bio leksički sloj (ponajviše zbog dužine stiha i pripjevnih priložaka), a potisnuto je vrednovanje radnjom – za razliku od deseteračke epike s težišem na događajima, te od različitih postupaka vrednovanja u poetici pisanih epskih djela.

Bugarštice nisu mrtva prošlost. U trećem izdanju Kekezove zbirke bugarštica (2000) zadnji odjeljak obuhvaća "pisanoknjiževne primjere" pjesama Šenoe, Kranjčevića, Nazora, Šimića, Polića, Horvatića. Nijednu od tih pjesama ne bih zvala bugaršticom. No, odjeci bugarštice u metru, pripjevu, stilu, duhu ili tek u nazivu traju postojano u tim pjesmama. Sama sam, kao primjer pjesme spjevane u novo doba stilom bugarštice, navela jednu koje nema u Kekezovu izboru – Nazorovu *Majku pravoslavnu* (B.-S. 2002:282-283). Pjesme dugoga stiha, bugarštice, premda više ne zvuče glasovima Paskoja i Nikole, imaju odjeka u drugačijemu modernijem liku.

Srdačno zahvaljujem na informacijama i sugestijama kao i nabavi teško dostupnih izdanja kolegama Vanniju D'Alessio, Jerku Beziću, Dunji Fališevac, Mariji Kleut, Zoranu Kravaru, Hatidži Krnjević-Dizdarević, Anamariji Starčević i Tvrtku Zebecu.

NAVEDENA LITERATURA

- Banašević, N(ikola). 1926. "Le Cycle de Kosovo et les Chansons de Geste". *Revue des Études Slaves* 6/3-4:224-244.
- Banašević, N(ikola). 1935. *Ciklus Marka Kraljevića i odjeci francusko-talijanske viteške književnosti*. Skoplje: Skopsko naučno društvo.
- Bezić, Jerko. 1969. "Kakve je napjeve Hektorović priložio svom Ribanju i ribarskom prigovaranju?". *Arti musices* 1:75-90. [Isto sa sitnim ispravcima u: *Arti musices* 25/1-2, 1994.]

- Bogišić, V(altazar). 1878. *Narodne pjesme iz starijih, najviše primorskih zapisa*. Sa-
brao i na svijet izdao. Knjiga prva s raspravom o "bugaršticama" i s rječnikom
(*Glasnik Srpskog učenog društva*, knj. 10). Biograd: Državna štamparija.
[Pretisak: LIO, Gornji Milanovac 2003. Pogovor: Snežana Samardžija]
- Bošković-Stulli, Maja, prir. 1971. *Usmena književnost. Izbor studija i ogleđa*.
Zagreb: Školska knjiga.
- Bošković-Stulli, Maja. 1975. *Usmena književnost kao umjetnost riječi*. Zagreb:
Mladost.
- Bošković-Stulli, Maja. 1978. "Usmena književnost". U *Povijest hrvatske književ-
nosti u sedam knjiga* (1. *Usmena i pučka književnost*). Zagreb: Liber - Mla-
dost, 7-353, 641-647.
- Bošković-Stulli, Maja. 1991. *Pjesme, priče, fantastika*. Zagreb: Nakladni zavod Mati-
ce hrvatske - Zavod za istraživanje folklor.
- Bošković-Stulli, Maja. 2002. *O usmenoj tradiciji i o životu*. Drugo prošireno izdanje.
Zagreb: Konzor.
- Bošković-Stulli, Maja. 2003. "Slamnig i usmeno pjesništvo". *Umjetnost riječi* 47/1-
-2:43-57.
- Botica, Stipe, prir. 1996. *Usmene lirske pjesme*. Zagreb: Matica hrvatska. [Stoljeća
hrvatske književnosti]
- Božić, Ivan. 1975. "Neverstvo Vuka Brankovića". U *O knezu Lazaru. Naučni skup u
Kruševcu 1971*. Ivan Božić i Vojislav J. Đurić, ur. Beograd: Filozofski fakul-
tet, 223-242.
- Broz, Ivan i Stjepan Bosanac, ur. 1896. *Hrvatske narodne pjesme (Junačke pjesme)*,
knj. 1. Zagreb: Matica hrvatska.
- Burkhardt, Dagmar. 1968. *Untersuchungen zur Stratigraphie und Chronologie der süd-
slavischen Volksepik*. München: Otto Sagner.
- Colafermina, Cesare. 1986. "La colonia slava di Gioia nei secoli XV-XVI". U *Gioia.
Una città nella storia e civiltà di Puglia*. A cura di Mario Girardi. Fasano
(Brindisi): Schema editore, 315-355.
- Crijević Tuberon, Ludovik. 2001. *Komentari o mojem vremenu*. Uvodna studija i
prijevod: Vlado Rezar. Bilješke i kazalo: Tamara Tvrtković. Zagreb: Hrvatski
institut za povijest.
- Delorko, Olinko, prir. 1964. *Narodne epske pjesme I*. Zagreb: Zora - Matica hrvatska
[Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 24]
- Dukić, Davor. 1998. *Figura protivnika u hrvatskoj povijesnoj epici*. Zagreb: Hrvatska
sveučilišna naklada.
- Dukić, Davor, prir. 2004. *Usmene epske pjesme I*. Zagreb: Matica hrvatska. [Stoljeća
hrvatske književnosti]
- Fancev, Franjo. 21916. "Nekoliko priloga za stariju hrvatsku književnost". *Građa za
povijest književnosti hrvatske* 8:1-62.
- Fortis, Alberto. 1984. *Put u Dalmaciju*. S talijanskog preveo Mato Maras. Zagreb:
Globus.

- Gavazzi, Milovan. 1971. "Dva motiva iz narodne poezije Gradišćanskih Hrvata". U Bošković-Stulli: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*. Zagreb: Školska knjiga, 113-129. [Prvi put objavljeno 1951. u *Zbornik radova, knj. 1*. Zagreb: Filozofski fakultet]
- Georgijević, Krešimir. 1969. *Hrvatska književnost od XV do XVIII stoljeća u sjevernoj Hrvatskoj i Bosni*. Zagreb: Matica hrvatska.
- Gezeman (= Gesemann), Gerhard (izdao). 1925. *Erlangenski rukopis starih srpskohrvatskih narodnih pesama*. Sr(emski) Karlovci: Srpska kraljevska akademija.
- Goleniščev-Kutuzov, Ilja Nikolaevič. 1963. *Ėpos serbskogo naroda*. Moskva: Akademija nauk SSSR.
- Goleniščev-Kutuzov, Ilja Nikolajevič. 1971. "Istraživači epike i narodni pjevači". U Bošković-Stulli: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*. Zagreb: Školska knjiga, 185-210. [Prvi put objavljeno na ruskom 1963.]
- Grbelja, Josip, 2001. "Bugaršćice – naslućivanja i vrijednosti". *Zadarska smotra. Časopis za kulturu, znanost i umjetnost* 50/1-2:25-70. [Domaća rič 7]
- Grgec, Petar. 1944. *Razvoj hrvatskog narodnog pjesništva*. Zagreb: Društvo hrvatskih srednjoškolskih profesora.
- Hektorović, Petar. 1568 [pretisak 1953.]. *Ribanye i ribarscho prigovaranye i različie stvari ine sloxene po Petretu Hectorovichiu Hvaraninu*. Venetia: Giovanfrancesco Camotio. [Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti]
- Hektorović, Petar i Hanibal Lucić. 1874. *Pjesme*. Životopise napisali Sime Ljubić i Franjo Rački. O napjevima k narodnim pjesmama i k Prikazanju sv. Lovrinca napisao Franjo Kuhač. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. [Stari pisci hrvatski 6]
- Hraste, Mate. 1958. "Über die Heimat der Langzeilenepik auf Grund der sprachlichen Analyse". *Südost-Forschungen* 17/1:57-67.
- Huizinga, Johan. 1964. *Jesen srednjega vijeka*. S njemačkoga preveo Drago Perković. Zagreb: Matica hrvatska.
- Ivančan, Ivan. 1985. *Narodni plesni običaji južne Dalmacije. Narodna plesna kultura u Hrvata*. Zagreb: Kulturno-prosvjetni sabor Hrvatske.
- Jagić, V(atroslav). 1876. "Gradja za slovinsku narodnu poeziju". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 37:33-137.
- Jagić, Vatroslav. 1880. "Die südslavische Volksepik vor Jahrhunderten". *Archiv für slavische Philologie* 4:192-242.
- Jagić, Vatroslav. 1948. *Izabrani kraći spisi*. Uredio i članke sa stranih jezika preveo Mihovil Kombol. Zagreb: Matica hrvatska.
- Kačić Miošić, Andrija. 1967. *Razgovor ugodni naroda slovinskoga. Korabljica*. Zagreb: Matica hrvatska - Zora. [Pet stoljeća hrvatske književnosti, knj. 21]
- Karadžić, Vuk Stefanović. 1988. *Srpske narodne pjesme*. Knjiga 2. Beograd: Prosveta. [Sabrana dela Vuka Karadžića 5]
- Kekez, Josip. 1978. *Bugaršćice. Starinske hrvatske narodne pjesme*. Split: Čakavski sabor.

- Kekez, Josip. 2000. *Bugarštice. Starinske hrvatske usmene pjesme*. Treće, izmijenjeno izdanje. Zagreb: Organizator.
- Kilibarda, Novak. 1979. *Bugarštice*. Izbor i predgovor. Beograd: Rad.
- Koljević, Svetozar. 1974. *Naš junački ep*. Beograd: Nolit.
- Koljević, Svetozar. 1982. *Ka poetici narodnog pesništva. Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*. Beograd: Prosveta.
- Kostić, Veselin. 1982. "'Neverni' i 'opaki' despot Đurađ Branković u Engleskoj (1603)". U Svetozar Koljević: *Ka poetici narodnog pesništva. Strana kritika o našoj narodnoj poeziji*. Beograd: Prosveta, 64-69. [Potpun tekst: "Prvi pomen naših narodnih pesama u Engleskoj". *Prilozi za književnost, jezik, istoriju i folklor* 34, 1968.]
- Krnjević, Hatidža. 1986. *Lirski istočnici. Iz istorije i poetike lirske narodne poezije*. Beograd - Priština: BIGZ - Jedinstvo.
- Krstić, Kruno [K. Kć.]. 1955. "Berislavić Petar, hrvatski ban i biskup". U *Enciklopedija Jugoslavije 1*. Miroslav Krleža, ur. Zagreb: Leksikografski zavod, 481-482.
- La chanson de Roland*. 1987. Texte critique, traduction serbocroate, commentaire et glossaire integral. - *Pesma o Rolandu*. Kritičko izdanje, prevod, komentar i integralni rečnik. Dr. Vlado Drašković, ur. Beograd: Naučna knjiga.
- Lalević, Miodrag. 1935. "Prilog proučavanju bugarštica". *Prilozi proučavanju narodne poezije* 2/1-2:7-17.
- Lalević, Miodrag. 1937. "Bugarštice i umetnička pesma". *Prilozi proučavanju narodne poezije* 4/2:174-199.
- Lalević, Miodrag, prir. 1952 [²1956]. *Bugarštice*. Beograd: Znanje [²Nolit].
- Ljubinković, Nenad. 1972, 1973. "Narodne pesme dugog stiha" (I, II, III). *Književna istorija* 4/16:573-601; 5/17:18-41; 5/19:453-479.
- Maretić, T(omo). 1889. "Kosovski junaci i događaji u narodnoj epici". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 97:69-181.
- Maretić, T(omo). 1907. "Metrika narodnih naših pjesama". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 168:1-112; 170:76-200.
- Maretić, Tomo. 1909. *Naša narodna epika*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti. [²1966. Napomene i pogovor: Vladan Nedić. Beograd: Nolit]
- Matić, Svetozar. 1964. *Naš narodni ep i naš stih. Ogleđi i studije*. Novi Sad: Matica srpska.
- Matić, Svetozar. 1972. *Novi ogleđi o našem narodnom epu*. Novi Sad: Matica srpska.
- Miklosich, Franz. 1870. *Beiträge zur Kenntnis der slavischen Volkspoesie, I. Die Volksepik der Kroaten*. Denkschriften der philosophisch-historischen Classe der Kais. Akademie der Wissenschaften, Bd. 19. Wien.
- Milčetić, Ivan. 1912. "Dr. Julije Bajamonti i njegova djela". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 192:97-250.
- Miletich, John S. 1990. *The Bugarštica. A Bilingual Anthology of the Earliest Extant South Slavic Folk Narrative Song*. Edition, Verse Translation,

Introduction and Bibliographie. Foreword: Albert B. Lord. Afterword: Samuel G. Armistead. Urbana - Chicago: University of Illinois Press.

- Milošević, Miloš. 1975. "Najstariji sačuvani melografski zapis narodne pjesme u Boki Kotorskoj i pitanje pjevanja bugarštica u Perastu". *Zvuk* 1:58-63.
- Milošević-Dorđević, Nada. 1977. "Rečnik usmenih književnih rodova i vrsta (VII)". *Književna istorija* 9/35:541-561.
- Murko, Matija. 1951. *Tragom srpsko-hrvatske narodne epike. Putovanja u godinama 1930-1932*. 1. knjiga. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Nedeljković, Dušan. 1939. "Oblici maleševske epike". *Prilozi poznavanju narodne poezije* 6/1:18-34.
- Nedić, Vladan, prir. 1966. *Narodna književnost*. Beograd: Nolit.
- Nedić, Vladan, prir. 1969. *Bugarštice*. Izbor i pogovor. Beograd: Rad.
- Nikčević, Vojislav, prir. 1979. *Crnogorske bugarštice*. Izbor, predgovor, pogovor, rječnik i bilješke. Titograd: Pobjeda.
- Novaković, Stojan. 1879. "Die serbischen Lieder über die Kosovo-Schlacht (1389)". *Archiv für slavische Philologie* 3:413-462.
- Novaković, Stojan. 1879a. "Ein Beitrag zur Literatur der serbischen Volkspoesie". *Archiv für slavische Philologie* 3:640-653.
- Orbin, Mavro. 1968. *Kraljevstvo Slovena*. Preveo sa italijanskog Zdravko Šundrica. Beograd: Srpska književna zadruga.
- Orbini, Mavro. 1999. *Kraljevstvo Slavena*. Prevela Snježana Husić. Priredio i napisao uvodnu studiju Franjo Šanjek. Zagreb: Golden marketing - Narodne novine.
- Pantić, Miroslav, prir. 1964. *Narodne pesme u zapisima XV-XVIII veka. Antologija*. Izbor i predgovor. Beograd: Prosveta.
- Pantić, Miroslav. 1966. "Jugoslavenska književnost i usmena narodna književnost od XV do XVIII veka". U *Narodna književnost*. Vladan Nedić, prir. Beograd: Nolit, 417-450. [Prvi put objavljeno 1963.]
- Pantić, Miroslav. 1975. "Knez Lazar i kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske". U *O knezu Lazaru. Naučni skup u Kruševcu 1971*. Ivan Božić i Vojislav J. Đurić, ur. Beograd: Filozofski fakultet, 337-408.
- Pantić, Miroslav. 1977. "Nepoznata bugarštica o despotu Đurđu i Sibirjanin Janku iz XV veka". *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 25/3:421-439.
- Pantić, Miroslav. 1988. "Ka poetici bugarštica". U *Poetika srpske književnosti. Zbornik radova*. Novica Petković, ur. Beograd: Naučna knjiga, 87-99.
- Pavić, Armin. 1877. *Narodne pjesme o boju na Kosovu godine 1389*. Zagreb: Troškom Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- Pavić, Armin. 1878. *Gospodinu S. Novakoviću a i V. Jagiću odgovara Armin Pavić*. Zagreb.
- Pavić, Armin. 1879. "Dvije stare hrvatske narodne pjesme". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 47:93-128.

- Pavličić, Pavao. 2004. "Čitanje Barakovićeve 'Vile Slovinke'". *Rad Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti* 488. *Razred za književnost* 26:67-113.
- Petravić, Ante. 1937. *Pete studije i portreti*. Drugo izdanje. Zagreb: Binoza.
- Petrović, Svetozar. 1983. "Stih". U *Uvod u književnost. Teorija, metodologija*. Zdenko Škreb i Ante Stamać, prir. 3. prerađeno izdanje. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske, 365-428.
- Petrović, Svetozar. 1985. "Postoji li, uistinu, tročlani dvanaesterac?". *Umjetnost riječi* 29/3:273-300.
- Petrovskij, N. 1901. *O sočinenijah Petra Gektoroviča*. Kazan'.
- Popović, Pavle. 1966. "Pesme dugoga stiha". U *Narodna književnost*. Vladan Nedić, prir. Beograd: Nolit, 148-150. [Iz knjige: P. Popović *Pregled srpske književnosti*. 3. izdanje. Beograd 1919.]
- Rački, Fr(anjo). 1889. "Boj na Kosovu. Uzroci i posljedice". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 97:1-68.
- Ređep, Jelka. 1976. *Priča o boju kosovskom*. Zrenjanin: Filozofski fakultet Novi Sad - Centar za kulturu Zrenjanin.
- Ređep, Jelka. 1998. *Ubistvo vladara. Studije i ogledi*. Novi Sad: Prometej.
- Rešetar, Milan. 1902. "N. Petrovskij. O Sočinenijah Petra Gektoroviča (1487-1572)". *Archiv für slavische Philologie* 24:276-279.
- Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. 1880-1882. Obrađuje Đ(uro) Daničić. Dio I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rogeri de Pacienza di Nardò. 1977. *Opere* (cod. per. F 27). A cura di Mario Marti. Lecce: Edizioni Milella.
- Scherzer, Ivan. 1910. "Bugarštice". *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 182:181-224.
- Schmaus, Alois. 1971, 1973. *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen I, II; Sabrane slavističke i balkanološke rasprave, III. deo* (1971.). München: Rudolf Trofenik.
- Schmaus, Alois. 1971. "Formula i metričko-sintaktički model (O jeziku pjesme u bugarštici)". U Bošković-Stulli: *Usmena književnost. Izbor studija i ogleda*. Zagreb: Školska knjiga, 143-156. [Njemački izvornik u Alois Schmaus: *Gesammelte slavistische und balkanologische Abhandlungen II:15-26*]
- Serensen, Asmus. 1999. *Prilog istoriji razvoja srpskog junačkog pesništva*. Preveo s nemačkog Tomislav Bekić. [Pogovor: Marija Kleut: "Asmus Serensen – zaboravljeni doprinos izučavanju narodne književnosti"]. Beograd - Novi Sad: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva - Matica srpska.
- Skok, Petar. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Knjiga prva, A-J. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, ur. [Suradivao u predradnjama i priredio za tisak Valentin Putanec]. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Slamnig, Ivan. 1965. *Disciplina mašte*. Zagreb: Matica hrvatska.

- Slamnig, Ivan. 1970. "Hrvatska književnost prije preporoda kao organski dio evropskog književnog kretanja". U *Hrvatska književnost prema evropskim književnostima od narodnog preporoda k našim danima*. Aleksandar Flaker i Krunoslav Pranjić, ur. Zagreb: Liber, 19-49.
- Slamnig, Ivan. 1981. *Hrvatska versifikacija. Narav, povijest, veze*. Zagreb: Liber.
- Slamnig, Ivan. 1997. *Stih i prijevod. Članci i rasprave*. Dubrovnik: Matica hrvatska (ogranak Dubrovnik).
- Soerensen, Asmus. 1892-1898. "Beitrag zur Geschichte der Entwicklung der serbischen Heldendichtung". *Archiv für slavische Philologie* 14:556-587; 15:1-36, 204-245; 16:66-118; 17:198-253; 19:89-131; 20:269-318.
- Šimunović, Petar. 1984. "Šklavunske naseobine u južnoj Italiji i naša prva zapisana bugarščica". *Narodna umjetnost* 21:53-68.
- Štefanić, Vjekoslav. 1944. *Narodne pjesme otoka Krka*. Prikupio i bilježkama popratio. Zagreb: Hrvatska državna tiskara.
- Švelec, Franjo. 1977. *Po stazi netlačeni (Studije iz starije hrvatske književnosti)*. Split: Čakavski sabor.
- Vidaković-Petrov, Krinka. 1988. "Ne-narativno načelo u strukturi balade". U *Poetika srpske književnosti. Zbornik radova*. Novica Petković, ur. Beograd: Naučna knjiga, 141-159.
- Wollner, W. 1886. "Untersuchungen über den Versbau des südslavischen Volksliedes". *Archiv für slavische Philologie* 9:177-281.
- Žganec, Vinko. 1962. *Muzički folklor*. Zagreb: Autorova naklada.
- Žirmunskij, V(iktor) M(aksimovič). 1979. *Sravnitel'noe literaturovedenie. Vostok i zapad*. Leningrad: Nauka.
- Živančević, Milorad. 1965. *Bugarštice*. Izbor i beleške. Beograd: Narodna knjiga.

BUGARIŠTICE

ZUSAMMENFASSUNG

Der Artikel befasst sich mit Langzeilenliedern, den sog. *Bugarštice*, die vom Ende des 15. bis etwa zur Mitte des 18. Jahrhunderts größtenteils in Dalmatien und in der Bucht von Kotor (Boka Kotorska) aufgezeichnet wurden. Die älteste Aufzeichnung einer *Bugarötica* stammt jedoch von dalmatinischen Einwanderern in Süditalien, während nur einige Beispiele auf dem kroatischen Festland niedergeschrieben, bzw. fragmentarisch zitiert wurden. Im Artikel wird die Geschichte ihrer Aufzeichnung und Veröffentlichung dargestellt, die Namensherkunft erklärt und die Verbindung mit der Mittelmeerdichtung und der südslawischen historischen Thematik besprochen, wobei auch auf den Anteil der schriftlichen Literatur und der Gerüchte über historische Ereignisse, die sich in diesen Liedern widerspiegeln, hingewiesen wird. Der Artikel beschäftigt sich auch mit den mythischen und novellistischen, sowie Balladenmotiven der *Bugarštice*. Es folgt eine kritische Besprechung der Literatur über *Bugarštice* sowie der Diskussionen über ihre ethnische Herkunft. Die Art und Weise ihrer Entstehung sowie die Überlieferungswege und, damit verknüpft, auch einige Ähnlichkeiten mit den Inschriften auf *Stećci* (herzegowi-

nischen und bosnischen mittelalterlichen Grabinschriften werden untersucht. Danach wird der Vers der *Bugarštica* und die Verbindung zwischen ihrem Vers und Stil erläutert. In der *Bugarštica* ist nämlich der Balladenstil vorherrschend, obwohl sie die Namen der Helden mit der Heldenepik gemeinsam hat. Abschließend wird im Artikel das Thema und die Art des Vortragens einer im Jahre 1497 von sog. "sklavonischen Einwanderern" in Süditalien aufgezeichnete *Bugarštica* analysiert. Die Heldenamen in den *Bugarötice* und in der kroatischen Hochliteratur aus der etwa gleichen Zeit sind manchmal identisch.

Schlüsselwörter: *Bugarštice* (Langzeilenlieder), orale Dichtung, Dalmatien, Vers, Stil, Geschichte und orale Literatur